

Lunds universitet

Kandidatuppsats i idé- och lärdomshistoria

ILHK02

Handledare: Henrik Brissman

HT 2019

Handlandets kraft

Konsumentens roll som ekonomisk och politisk varelse i
Kooperativa Förbundet, ca. 1898 — 1924

Abstract

The power of the buyers: the consumer's role as an economic and political being in Kooperativa Förbundet, c. 1898 — 1924

The aim of this study is to present the role of the consumer in the Swedish consumer cooperative union, Kooperativa Förbundet, c. 1898 — 1924. The study follows three of KF:s most prominent figures during the period: G.H. von Koch, Martin Sundell and Anders Örne, referred to in this study as “the great theorists of the Swedish cooperative movement”. The concepts *consumer*, *cooperation* and *democracy* will set the basis for the analysis of these three theorists' work. In addition to presenting the theorists' views on the consumer's role in the cooperative — the consumer as a member of society and the relationship between the cooperation and class-politics will be analysed. In this context class-politics refers to the sources' attitudes towards class-struggle, the question of who the cooperation really should serve, and the relationship with the labour movement. Kooperativa Förbundet had its first congress in 1899. The union's struggle as a growing popular movement will therefore be studied, mostly in relation to the labour movement.

The study aims to put forward two theses: 1) that the consumer's role according to the sources is that of an active subject, presenting a different form of “consumer power” than is often used today, and 2) that the cooperative theory during the studied period became less radical and less hostile towards capitalism while at the same time adapting to the hegemony of the labour movement.

Nyckelord: Kooperativa Förbundet, G.H. von Koch, Martin Sundell, Anders Örne, idé- och lärdoms historia, konsumtion, arbetarrörelse

Keywords: Kooperativa Förbundet, G.H. von Koch, Martin Sundell, Anders Örne, history of ideas, consumption, labour movement

1. Inledning	3
1.3. Forskningsläge	4
1.4. Källmaterial	6
1.5. Metod	8
1.6. Teoretisk ingång och perspektiv	9
1.7. Hur skapas ett kooperativt människoideal?	11
1.8. Avgränsningar och disposition	13
2. Från Rochdale till KF: en kort bakgrund	15
3. Undersökning	18
3.1. Konsument	18
3.1.1. Konsumenter och producenter: det ekonomiska ståndssamhället	18
3.1.2. Konsumenternas kamp mot den privata handeln	21
3.1.3. Klasskamp: är Kooperationen politiskt neutral?	23
3.2. Samarbete/samverkan	27
3.2.1. Samarbete som motsats till konkurrens	27
3.2.2. Relationen till arbetarrörelsen	29
3.3. Demokrati	35
3.3.1. Lika rösträtt och fördelning av vinst	35
3.3.2. Samhällets utveckling enligt Anders Örne	37
3.3.3. Konsumenternas styre: Anders Örnes ekonomiska demokrati	39
4. Slutdiskussion	43
4.1. Den handlingskraftiga konsumenten	43
4.2. Liberalen, agitatorn och teoretikern: att tala med konsumenter på konsumenters vis	45
4.3. Kooperationen i dåtid och nutid	47
5. Käll- och litteraturförteckning	48
5.1 Källmaterial	48
5.2 Litteratur	49

1. Inledning

I ett DN-reportage från juli 2019 ställer sig journalisten Jonas Fröberg frågan: ”Varför handlar nästan ingen på Coop längre?”. Fröberg besöker i reportaget sin farfars gamla Konsumbutik i Myckelgensjö i Ångermanland. Coop har inte haft någon verksamhet i byn sedan 2005 men i den gamla Konsumbutiken finns idag ett nytt byakooperativ. När Fröberg intervjuar det nya kooperativets butikschef Kerstin Holmström känner han igen tankegångarna från sin farfar Axel, konsumföreståndare: ”Vi samlas runt något större än att bara sälja mat.” säger Holmström.¹ Den kooperativa företagsformen är idag så gott som utdöd. Att engagera sig eller samarbeta för ett gemensamt mål, oavsett det gäller ett kooperativ, en välgörenhetsorganisation eller politiskt parti, är främmande för de flesta personer jag har kommit i kontakt med i min vardag.

1.1. Syfte

Syftet med min uppsats är att undersöka konsumentens roll i den kooperativa litteraturen enligt Kooperativa Förbundets teoretiker och skribenter under tidsperioden cirka 1898 — 1924. Framförallt intresserar jag mig för att undersöka den kooperativa synen på individen både som konsument och samhällsmedlem. Eftersom Kooperativa Förbundet samlade individer från flera politiska rörelser är min hypotes att det kommer att finnas skilda uppfattningar om individen, samarbete och frihet beroende på politisk ståndpunkt. Uppsatsen har emellertid även ett större syfte som berör Fröbergs fråga. Genom att undersöka konsumentens roll i den kooperativa rörelsen under 1900-talets första årtionden hoppas jag kunna belysa den underliggande frågan om hur den kooperativa rörelsen lyckades engagera och mobilisera befolkningen. Varför blev Kooperationen en så pass slagkraftig folkrörelse?

1.2. Frågeställning

Utifrån undersökningens syfte kommer jag att ställa följande fråga till mitt källmaterial:

Hur beskrivs konsumentens roll i den kooperativa idén under perioden ca. 1898 — 1924?

¹ Jonas Fröberg, ”Varför handlar nästan ingen på Coop längre?”, *Dagens Nyheter*, 2019-07-21. Tillgänglig: <https://www.dn.se/ekonomi/varfor-handlar-nastan-ingen-pa-coop-langre/> (hämtad 2020-01-02).

Konsumentens roll kan både vara rent organisatorisk och en del i ett större människoideal. Konsumentens organisatoriska roll är inte oviktigt i uppsatsen men störst uppmärksamhet kommer att ägnas åt det mer övergripande människoidealet. För att undersöka detta människoideal, och för att beröra frågan om relationen mellan individ och kollektiv, kommer jag även att undersöka frågan: *Hur förhåller sig källorna till klasspolitik inom 1) den kooperativa rörelsen och 2) samhället i stort?* Med klasspolitik menas frågan om relationen mellan de olika samhällsklasserna. Under perioden som undersöks aktualiserades detta främst inom arbetarrörelsen, socialdemokratien och kampen för allmän och lika rösträtt. Det är även en viktig fråga vilka samhällsklasser Kooperationen är till för.

1.3. Forskningsläge

Kooperationsforskning har skett både på nationell och internationell nivå. Vi börjar med den svenskspråkiga forskningen om den kooperativa rörelsen. Den forskning som ligger allra närmast min undersökning är idéhistorikern Peder Aléxs avhandling *Den rationella konsumenten: KF som folkuppfostrare 1899 — 1939*. Aléx har två teser, den första att KF tillhör sekelskiftets upplysnings- och bildningstradition, den andra att den rationella konsumenten är en kvinna.² Statsvetaren Olof Ruin har skrivit avhandlingen *Kooperativa förbundet 1899 — 1929: en organisationsstudie* från 1960.³ Ruins avhandling berör inte frågan om konsumenten i någon större utsträckning men har varit avgörande i min förståelse för KF som organisation och dess historia. Ruins studie används därför flitigt i uppsatsen för att ge kontext till de idéer som presenteras i materialet. En avhandling som varken kommer från historiskt eller statsvetenskapligt håll är pedagogen Olof Holms *Kooperation i ofärd och välfärd* från 1984. Holm behandlar Kooperationen utifrån marknadsperspektiv, utbildningsfrågan samt det kooperativa idéarvet.⁴

En annan kategori litteratur om Kooperationen är den skriven av personer med starka kopplingar till rörelsen eller av kooperatörer själva. Ekonomihistorikern Hugo Kylebäck har skrivit ett gediget antal titlar om Kooperationen i Sverige, bland annat ”Kooperativa idéer och

² Peder Aléx, *Den rationella konsumenten: KF som folkuppfostrare 1899 — 1939*, Stockholm: Brutus Östlings bokförlag, 1994, s. 20.

³ Olof Ruin, *Kooperativa förbundet 1899 — 1929: En organisationsstudie*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1960.

⁴ Olof Holm, *Kooperation i ofärd och välfärd: Studier rörande svensk konsumentkooperation som part på marknaden i historiskt och pedagogiskt perspektiv*, Diss. Stockholm Univ., 1984.

affärer: Konsumentkooperativ teori och praktik före andra världskriget”⁵ och *Kooperativa ledare och livscyklar: Historia och framtid, ett hundrafemtioårsperspektiv* där Kylebäck intervjuar ett antal kooperatörer och ställer upp en kategorisering över den svenska kooperatismens tidsepoker.⁶ Axel Pählman har också skrivit om Kooperationens historia, bland annat i boken *Pionjärerna* från 1944. Pählmans bok fokuserar visserligen på den kooperativa rörelsen i England.⁷

På internationell nivå är historikern Mary Hilson den forskare som utmärker sig mest under de senaste åren. I *The International Co-operative Alliance and the Consumer Co-operative Movement in Northern Europe, C. 1860— 1939: Peace and Dividends* från 2018 menar Hilson att den kooperativa rörelsen både var en ideologisk folkrörelse som ville förändra samhället och det kapitalistiska systemet, samtidigt som det också var ett praktiskt sätt att organisera företag. Den kooperativa rörelsen måste dessutom ses i ljuset av ökad konsumtion och internationalism under första hälften av 1900-talet.⁸ Mary Hilson har även redigerat och bidragit till två internationella antologier om den kooperativa rörelsen. Tillsammans med Silke Neunsinger och Greg Patmore har Hilson redigerat *A Global History of Consumer Co-operation since 1850: Movements and Businesses* med artiklar om den kooperativa rörelsen från i stort sett hela världen, ofta ur ett globalt perspektiv.⁹ Med fokus på norra och östra Europa har Hilson tillsammans med Pirjo Markkola och Ann-Catrin Östman varit redaktör för antologin *Co-operatives and the Social Question: The co-operative movement in northern and eastern Europe c. 1880 — 1950*. I antologin har Katarina Friberg skrivit ”Visions and organisations: Kooperativa Förbundet and the social question in Sweden” om von Koch och Sundells relation till den så kallade sociala frågan och arbetarnas roll i Kooperationen.¹⁰

⁵ Hugo Kylebäck, ”Kooperativa idéer och affärer: Konsumentkooperativ teori och praktik före andra världskriget”, i *Kooperativ årsbok 1987*, 1987, s. 66 — 78.

⁶ Hugo Kylebäck, *Kooperativa ledare och livscyklar: Historia och framtid, ett hundrafemtioårsperspektiv*, Göteborg: BAS, 1999.

⁷ Axel Pählman, *Pionjärerna*, Stockholm: Kooperativa förbundets förlag, 1944.

⁸ Mary Hilson, *The International Co-operative Alliance and the consumer co-operative movement in northern Europe, c. 1860 — 1939*, Manchester: Manchester University Press, 2018.

⁹ Mary Hilson, Silke Neunsinger & Greg Patmore (red.), *A Global History of Consumer Co-operation since 1850: Movements and Businesses*, Boston: Brill, 2017.

¹⁰ Katarina Friberg, ”Visions and organisations: Kooperativa Förbundet and the social question in Sweden”, i Mary Hilson, Pirjo Markkola & Ann-Catrin Östman (red.), *Co-operatives and the Social Question: The co-operative movement in northern and eastern Europe c. 1880 — 1950*, Cardiff: Welsh Academic Press, 2012, s. 57— 71.

Om politiken kring konsumtion och kooperationens tvetydiga relation till kapitalismen har Ellen Furlough skrivit i *Consumer Cooperation in France: The Politics of Consumption 1834—1930*.¹¹ Furlough skriver visserligen om kooperationen i Frankrike men hennes perspektiv är intressant även i relation till utvecklingen i Sverige.

1.4. Källmaterial

Mitt källmaterial kommer främst att utgå från tre stora gestalter inom KF under 1900-talets första årtionden, G.H. von Koch (1872 — 1948), Martin Sundell (1879 — 1910) och Anders Örne (1881 — 1956). Samtliga tre hade uppdraget som förbundssekreterare, vilket innebar att de främst var ansvariga för organisations- och upplysningsverksamhet.¹² 1974 gavs antologin *Kooperativa klassiker: Dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria* ut. I antologin samlas texter av fyra kooperativa författare: de tre nämnda ovan och den något senare Albin Johansson. Boken är redigerad av författaren och journalisten Ulrich Herz, som även skrivit en efterskrift om urvalsarbetet och redigeringen av texterna. Gällande de äldsta texterna skriver Herz att han ändrat den ålderdomliga stavningen till den rådande under 1970-talet men att tidstypiska stilgrepp som pluraländelser fått stå kvar.¹³ *Kooperativa klassiker* är disponerad kronologisk efter författare, von Koch är således först ut. Varje författare presenteras också kort av Herz.

Herz menar att urvalet av von Koch texter varit det lättaste att göra. Den inledande texten, ”Från det sociala arbetet i England. Några intryck IV. Vad arbetarne göra (Social självhjälp)” från 1898 (ursprungligen publicerad i Gefle Dagblad), är skriven efter en studieresa i England och har, enligt Herz, en självklar plats i antologin om kooperativa klassiker. Den andra texten av von Koch, ”Om Arbetarnas konsumtionsföreningar i England”, publicerades av den liberala studentföreningen Verdandi och kunde därför nå en mer landsomspännande läsekrets. Trots att von Koch mest redogör för den tongivande Rochdaleföreningens organisation har ”Om Arbetarnas konsumtionsföreningar i England” varit tongivande för den svenska kooperationen, menar Herz.¹⁴

¹¹ Ellen Furlough, *Consumer Cooperation in France: The Politics of Consumption 1834 — 1930*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1991.

¹² Ruin, *Kooperativa Förbundet 1899 — 1929*, 1960, s. 13.

¹³ Ulrich Herz, ”Efterskrift”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: Dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1974, s. 202.

¹⁴ Herz, ”Efterskrift”, 1974, s. 201—202.

För Martin Sundell var kampen mot kreditsystemet den viktigaste frågan i den kooperativa rörelsen. Tillsammans med Axel Pålman skrev han *Kreditens elände och vägen därur: Tre artiklar om kreditsystemet*, utgiven som Kooperativa Förbundets Småskrift 1911. Skriften innehåller Sundells artikel ”Tänk så bra kreditsystemet är...!” om varför ett hushåll inte kan spendera mer än vad det har i inkomst, samt Pålmans artiklar ”Den begränsade krediten”. Både Sundell och Pålman är tydliga med att kooperationsmedlemmarna är moraliskt skyldiga att motarbeta all form av kredithandel i de kooperativa butikerna.¹⁵ Martin Sundell skrev även *Hur bör handelsverksamheten ordnas?*, utgiven 1906 också som Kooperativa Förbundets Småskrift.¹⁶ Sundell var främst en muntlig agitator som dessutom på grund av sin tidiga bortgång 1910 inte lämnat efter sig enorma mängder text. I egenskap av KF-sekreterare tillbringade Sundell dessutom en stor del av sin tid med att gå i polemik med affärsvärlden. Herz menar att många av Sundells texter därför är mer intressanta som historiska dokument än ideologiska skrifter.¹⁷ 1911 gav KF:s förlag ut en samling artiklar av Martin Sundell under redaktion av Axel Pålman, *Kooperationens teori och praktik*. Pålman har även skrivit ett förord om den nyss bortgångne Sundell och boken är utgiven till understödsfonden för Martin Sundells minne.¹⁸

Anders Örne var, enligt Peder Aléx, den främste utvecklaren av svensk kooperativ teori.¹⁹ Örne är onekligen den av de tre teoretikerna som skrivit absolut mest om Kooperationen; hans mål var att utveckla den kooperativa teorin till en självständig samhällsteori. Två av Örnes mest tongivande texter — ”De sju grundsatserna” från 1919 och ”Kooperatismen” från 1921 — är med i *Kooperativa klassiker*, den senare dock i komprimerad form.²⁰

Det nyaste av mitt källmaterial är Anders Örnes *Kooperativa idéer och spörsmål*, utgiven år 1924 på Kooperativa Förbundets förlag. Som titeln vittnar om besvarar Örne i *Kooperativa idéer och spörsmål* ett antal frågor och problem inom den kooperativa rörelsen. Dessa frågor kulminerar i det sista kapitlet om samhällsordningens metoder. Genremässigt

¹⁵ Martin Sundell & Axel Pålman, *Kreditens elände och vägen därur: Tre artiklar om kreditsystemet*, Kooperativa Förbundets Småskrift XIII, Oskarshamn: Oskarshamns-Bladets Boktryckeri, 1911.

¹⁶ Martin Sundell, *Hur bör handelsverksamheten ordnas?*, Kooperativa Förbundets Småskrift VIII, Oskarshamn: Oskarshamns-Bladets Boktryckeri, 1906.

¹⁷ Herz, ”Efterskrift”, 1974, s. 203—204.

¹⁸ Axel Pålman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911.

¹⁹ Aléx, *Den rationella konsumenten*, 1994, s. 91.

²⁰ Herz, ”Efterskrift”, 1974, s. 205—206. Och Aléx, *Den rationella konsumenten*, 1994, s. 103.

kan boken ses som en debattskrift — som Örne själv uttrycker det vill han visa läsaren vilken ”mäktig andlig strömning” Kooperationen är. Samtidigt påpekar Örne också att han ”allvarligt bemödat sig” med att vara objektiv; hans främsta mål är att få läsaren att på egen hand reflektera kring de frågor han tar upp.²¹

1.5. Metod

För att undersöka frågeställningarna och det valda materialet har jag valt ut tre nyckelbegrepp som uppsatsen kommer att utgå ifrån. Genom att lyfta dessa nyckelbegrepp vill jag undersöka både hur de kooperativa teoretikerna använder och förhåller sig till de utvalda begreppen samt hur deras användning skiljer sig från varandra. På så sätt hoppas jag kunna ge bild av en utvecklingsprocess inom Kooperativa Förbundet. Nyckelbegreppen jag kommer att använda som ingång i materialet är *konsument*, *samarbete* och *demokrati* eftersom de bäst belyser den dynamik mellan kollektiv och individ jag vill undersöka. Dessutom belyser de den *översättningsprocess* mellan teori och praktik som är av främsta intresse. Undersökningen kommer vara disponerad tematiskt efter dessa tre begrepp även om andra nyckelord som *samhällsutveckling* och *frihet* kommer att diskuteras.

Min begreppsanalys har Reinhart Koselleck och den begreppshistoriska analysen som egentlig utgångspunkt. I sitt kapitel om begreppshistoria i *Textens mening och makt* skriver Jussi Kurunmäki att begrepp är knutpunkter där ord och idéer träffas, det finns en potentiell stridbarhet hos politiska och sociala begrepp eftersom de bär på flera betydelser. Begreppen kan således bli navigeringsinstrument i den historiska undersökningen. Genom den begreppshistoriska analysen kan nya perspektiv på politiska och sociala fenomen som ofta tolkas som självklara presenteras. Centralt är att forskaren måste analysera användningen av begreppet i sitt specifika historiska och retoriska sammanhang.²²

En strikt användning av Kosellecks metod passar emellertid inte mitt material och den valda tidsavgränsningen. Eftersom jag rör mig med endast tre författares verk och en ungefärligen 20-årig tidsperiod är den långa analys som är utmärkande för Kosellecks

²¹ Anders Örne, *Kooperativa idéer och frågor*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1924, s. 6, s. 10.

²² Jussi Kurunmäki, ”Begreppshistoria”, i Göran Bergström & Kristina Boréus (red.), *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys* (3. uppl.), Lund: Studentlitteratur, 2012, s. 178.

begreppshistoria²³ helt enkelt inte optimal. Jag har därför valt ut aspekter av Kosellecks metod som jag anser passa mitt material.

Hur jag kommer att använda den begreppshistoriska metoden liknar i hög grad hur sociologen Kerstin Jacobsson gör i sin avhandling *Så gott som demokrati: Om demokratifrågan i EU-debatten* från 1997. I den nyare upplagan av *Textens mening och makt* redogör Kurunmäki tillsammans med Jani Marjanen för Jacobssons metod. Jacobsson har visserligen valt att kombinera den begreppshistoriska analysen med diskursanalys, men de begreppshistoriska elementen hon använder är som följande: 1) se vilka nyckelord som återfinns i materialet och se vad de refererar till, 2) analytiskt rekonstruera erfarenheter och förväntningar som inte explicit finns i materialet, samt 3) relatera diskursiva förändringar till realhistoriska förändringar.²⁴ Jag kommer i uppsatsen att använda mig av Jacobssons modell för att försöka identifiera ett kooperativt tankesystem eller idé kring de valda frågeställningarna. Nyckelbegreppen är således en ingång för att kunna få en inblick i detta tankesystem.

I uppsatsen ska alltså vissa centrala nyckelbegrepp identifieras och analyseras. Den historiska kontexten för begreppen och dess användning är viktig — under de år jag undersöker kommer den svenska arbetarrörelsen att få verklig slagkraft och allmän och lika rösträtt införas. Precis som inom Kooperationen är socialister och liberaler förgrundsgestalter i den svenska demokratiseringsprocessen. Frågan om relationen mellan den liberala och den socialistiska traditionen inom Kooperationen kommer att diskuteras i uppsatsen, främst utifrån det teoretiska perspektivet. Det är även intressant att titta på hur källorna i sina begrepp förhåller sig till framtiden och förväntningarna om den. Även frågan om abstraktion och konkretion är intressant. Dessa frågor är dock mer centrala för det teoretiska perspektivet.

1.6. Teoretisk ingång och perspektiv

Den teoretiska utgångspunkt som jag ämnar applicera i min uppsats är Bruno Latours aktör-nätverksteori för att undersöka dels hur teori kan omsättas till praktik (hur ser relationen ut mellan teori och faktisk praktik), dels hur en folkrörelse kan mobiliseras (den

²³ Koselleck själv undersökte till exempel födelsen av det moderna politiska språket i Tyskland under perioden 1750 — 1850. Se Kurunmäki, "Begreppshistoria", 2012, s. 180 — 182.

²⁴ Jussi Kurunmäki & Jani Marjanen, "Begreppshistoria", i Göran Bergström & Kristina Boréus (red.), *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys* (4. uppl.), Lund: Studentlitteratur, 2018, s. 200 — 201.

stora, underliggande frågan är ”hur skapas en folkrörelse?”). För att besvara dessa frågor kan vissa aspekter av det Latour kallar ”the blood flow of science”²⁵ tas i beaktning. Till exempel är det intressant att titta på mobilisering; vilka begrepp eller retoriska strategier används för att försöka mobilisera folket till den kooperativa rörelsen? Ett centralt begrepp är det Latour kallar translation eller översättningsprocessen. Hur sker översättningen/omformuleringen från teori till praktisk politik? Hur går källorna från sina teoretiska resultat till en samhällelig slutsats? Viktigt att påpeka är såklart att Latours teori är utformad för att analysera relationen mellan vetenskap och samhälle, och behöver därför användas med vaksamhet. I bästa fall kan det bli ett (åtminstone något) unikt sätt att se på relationen mellan teori och praktik, och hur det tar sig i uttryck i den kooperativa rörelsen.

Källorna rymmer ett antal ekonomisk-politiska teorier och idéer. Hur översätter man ekonomiska teorier till sakpolitiska påståenden om det samhälleliga behovet av kooperativ verksamhet? Min hypotes är att det med största sannolikhet finns någon form av översättningsprocess eller omformulering från den abstrakta teorin till den konkreta politiska ståndpunkten om hur människans livsvillkor bör se ut. Här måste det alltså finnas en överensstämmelse mellan teori och faktiska, politiska behov. Det är även intressant att titta på hur källorna förhåller sig till politisk-ekonomiska idéer som inte nödvändigtvis tillhör den kooperativa rörelsen, till exempel socialistiska uppfattningar om ekonomisk rättvisa eller synen på den fria konkurrensen.

Dynamiken mellan de kooperativa teoretikerna och konsumenten är även aspekt som är av intresse. Relationen kan dels tolkas som mellan aktörer (teoretikernas begrepp måste omformuleras för att anpassas till konsumenten), dels som mellan aktör och nätverk (teoretikernas begrepp måste omformuleras för att anpassas till det nätverk som kooperativet utgör). Latour påpekar också att översättningsprocessen leder till att de olika parterna inte nödvändigtvis kommer att uppnå sitt ursprungliga mål. Denna skillnad mellan ursprungligt och slutgiltigt mål kan vara allt från mycket litet till mycket stort.²⁶ Finns det konflikter som kan uppstå i omformuleringen från ekonomisk-politisk teori till kooperativ teori? Hur översätts till synes elitistisk teori till folkrörelse? I vilken mån blir källorna uttolkare av

²⁵ Se kapitel 3 ”Science’s Blood Flow: An Example from Joliot’s Scientific Intelligence”, i Bruno Latour, *Pandora’s Hope: Essays on the Reality of Science Studies*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1999, s. 80 — 112.

²⁶ Latour, *Pandora’s Hope*, 1999, s. 88.

konsumenten och dennes intressen? Här uppstår en fråga som är central i undersökningar om folkrörelser, nämligen i vilken mån rörelsen både är *för* och *av* folket.

1.7. Hur skapas ett kooperativt människoideal?

Folkrörelserna har under de senaste 20 — 30 årens historieskrivning framställts som auktoritärt disciplinerande och uppfostrande. Jag skulle till exempel placera Peder Aléx avhandling inom denna typ av historieskrivning. Ett alternativt sätt att beskriva folkrörelserna är självklart möjligt men kräver kanske en annan läsning av källorna och i viss mån ett ifrågasättande av värderingar som vi idag anser självklara. Man skulle till exempel kunna tänka sig ett narrativ som byggde på *självdisciplinering*; istället för att fokusera på kränkningen att bli disciplinerad skulle fokus ligga på kränkningen i att leva ett utsatt och fattigt liv och människans önskan att förbättra sin livssituation. Just denna tolkning av folkrörelserna och folkhemmet har framförts av Yvonne Hirdman i *Att lägga livet tillrätta*. Fattigdomen, skriver Hirdman, är den stora skammen — ett tillstånd av kronisk kränkning: ”I själva verket var kampen om äran och egenvärdet minst lika viktigt inom svensk arbetarrörelse som den om 'brödet’.”²⁷ Vägen till emancipation går via självdisciplinering; en sentens vi kommer se att flera av mina källor säkerligen skulle hålla med om.

I fallet Kooperationen kan vi utifrån detta perspektiv ställa frågan vems moral det är som får sätta normen för konsumenten och hennes livsvanor. Inom Kooperationen har det sedan rörelsens begynnelse funnits en grupp rika filantroper och samhällsreformatorer som varit tongivande. I Sverige har Kooperationen tidigt förespråkats av den liberala medelklassen, från nationalekonomen G.K. Hamilton på 1860-talet till G.H. von Koch. Under 1800-talet förkastades Kooperationen av socialister som ”liberal självhjälps-ideologi”. Är Kooperationen endast ett påtvingande av denna självhjälpsmoral på den hungriga och utsatta arbetarklassen? Ett förtryck från en moraliserande (om än välmenande) medelklass? Jag kommer här att ställa upp två modeller för svar på denna fråga som jag även kommer att laborera med i uppsatsen. De två modellerna utgår ifrån det teoretiska perspektiv jag valt, förklaringar jag hittat i litteraturen samt mina egna tankar kring frågan. Den andra modellen har två teoretiska förklaringar.

²⁷ Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta: studier i svensk folkhemspolitik* (4. uppl.), Stockholm: Carlsson bokförlag, 2010, s. 228.

Den första modellen är Kooperationen som ett påtvingande av eller anpassning till den liberala självhjälpsmoralen. Medelklassen, filantroperna och samhällsreformatorerna tvingade på arbetarklassen sin moral och arbetarna fick helt enkelt anpassa sig till de härskande klassernas normer. Enligt den här modellen skulle den liberala medelklassen inte ta hänsyn till arbetarnas mål eller vilja. Hit skulle man (något förenklat) kunna räkna Peder Aléxs tes om Kooperationen som uppfostrare av den rationella konsumenten. Implicit i denna förklaringsmodell är att tolka uppfostrandet, påtvingandet och anpassningen som ett maktutövande från medelklassens håll och en kränkning av arbetarklassen.

Den andra modellens första förklaring är främst inspirerad av Latours teori och kan beskrivas som att de liberala filantroperna, i och med Kooperationens utveckling, anpassar sig till arbetarnas mål och vilja, vilket till slut leder till skapandet av en gemensam, kooperativ moral. Den liberala medelklassen och arbetarklassen är således beroende av varandra och även om den kooperativa tanken och moralen har sin grund hos medelklassen så måste den översättas och anpassas. Den kooperativa idéen har således sin verkliga grund hos medelklassen, men skulle aldrig få slagkraft utan översättningen och anpassningen till arbetarnas mål och vilja. I svensk kontext skulle man till exempel kunna hävda att den svenska Kooperationen kunde växa sig så stor eftersom den lyckades anpassa sig till den svenska arbetarrörelsen och därigenom bli en samhällsinstitution i och med den socialdemokratiska hegemonin.

Den andra förklaringen till modell nummer två är inspirerad av E.P. Thompson och tanken om en moralisk ekonomi hos arbetarklassen. E.P. Thompson menar att matuppror i England under slutet av 1700-talet var ett uttryck för konsumentmedvetenhet, inte enbart hunger. I essän ”De engelska massornas moraliska ekonomi” skriver Thompson att om vi idag rycker på axlarna åt en oreglerad marknadsekonomi så betydde den på 1700-talet verklig hunger och svält; bröd bakat på gammalt mjöl och sjuka barn.²⁸ Peder Aléxs uttolkning av Thompson lyder att Thompson ser en folklig moralisk ekonomi, där priset på varan ska vara rätt och skäligt, vilket står i konflikt med den kapitalistiska marknadsekonomin.²⁹ Både arbetarklassen och medelklassen är lika ansvariga för Kooperationens uppkomst och

²⁸ E.P. Thompson, ”De engelska massornas moraliska ekonomi”, i *Herremakt och folklig kultur: Socialhistoriska uppsatser* (översättning Gunnar Gällmo), Malmö: Författarförlaget, 1983, s. 132.

²⁹ Aléx, *Den rationella konsumenten*, 1994, s. 34.

skapandet av den kooperativa moralen. Arbetarklassen och medelklassen är således två jämlikar som tagit i hand på Kooperationens varande och arbetarnas frigörelse.

1.8. Avgränsningar och disposition

Uppsatsens tidsavgränsning åren cirka 1898 — 1924 är främst baserad på att detta utgör de första, formativa åren för Kooperativa Förbundet. Med frågorna om mobiliseringen av befolkningen till rörelsen och omformuleringen från teori till praktik i bakhuvudet är just dessa år intressanta, innan Kooperativa Förbundet blir den samhällsinstitution som det senare kommer att utvecklas till. De första årtiondena av 1900-talet är dessutom en avgörande period dels för folkrörelserna och arbetarrörelsen, dels för den svenska politiska och demokratiska utvecklingen i allmänhet.

I uppsatsen kommer jag främst att utgå från tre centrala gestalter i Kooperativa Förbundet, G.H. von Koch, Martin Sundell och Anders Örne. Även Peder Aléx utgår från dessa tre gestalter i sin avhandling och jag argumenterar för mitt urval på samma sätt som Aléx — von Koch, Sundell och Örne har helt enkelt skrivit mest utförligt om den svenska Kooperationen under de år jag undersöker.³⁰ Min undersökning skiljer sig från Aléxs avhandling främst i det teoretiska perspektivet samt att jag i större utsträckning berör den politiska (snarare än folkuppfostrande) dimensionen av KF. Uppsatsen är inte en revidering av Aléxs forskning utan ett komplement. På det kvartssekel som gått sedan *Den rationella konsumenten* skrevs har även säkerligen nya perspektiv på frågan uppkommit.

Jag kommer att kalla de tre huvudgestalterna för *kooperativa teoretiker*, eftersom deras texter främst syftar till att formulera och utveckla de kooperativa idéerna och teorierna.³¹ Jag kommer även att använda mig av begreppet *kooperatör* i betydelsen person verksam i den kooperativa rörelsen. Även om källmaterialet främst består av von Kochs, Sundells och Örnes texter är det i stort sett omöjligt att undvika att andra centrala kooperatörer behandlas. Exempelvis är det svårt att undersöka Martin Sundell utan att samtidigt beröra hans nära medarbetare Axel Pålman (1882 — 1962) — främst eftersom de skrev flera texter tillsammans. Pålman har även redigerat och valt ut artiklarna till *Kooperationens teori och praktik*.

³⁰ Ibid, s. 91.

³¹ Aléx benämner von Koch, Sundell och Örne ”den svenska Kooperationens teoretiker”. Se Aléx, *Den rationella konsumenten*, 1994, s. 90.

Uppsatsen är disponerad så att kapitel två innehåller en historisk bakgrund till den kooperativa rörelsen och KF. Det tredje kapitlet är själva undersökningen och analysen av källmaterialet. Undersökningen är tematiskt disponerad utifrån de nyckelbegrepp som jag tänker undersöka. Jag kommer alltså inte att avhandla teoretikerna kronologiskt var för sig utan, utifrån de begrepp och teman jag finner i källmaterialet, försöka jämföra och uppnå diskussion källorna emellan. I slutdiskussionen kommer jag sedan att diskutera det resultat jag kommit fram till.

2. Från Rochdale till KF: en kort bakgrund

Traditionellt sett kopplas den konsumentkooperativa rörelsens uppkomst till Rochdale Society of Equitable Pioneers³² som grundades 1844. I introduktionen till *A Global History of Consumer Co-operation since 1850* skriver Mary Hilson, Silke Neunsinger och Greg Patmore att synen på den kooperativa rörelsens historia starkt präglas av uppfattningen om Rochdalemodellens spridning, först i Europa och sedan i resten av världen. Den dominerande synen har varit att konsumentföreningar utanför Storbritannien utvecklades först efter Rochdaleföreningen och då var influerade av den brittiska föregångaren. Och om det trots allt förekommit konsumentföreningar utanför Storbritannien innan Rochdale var de enbart ”experiment” som kom till sin fulla rätt först när Rochdalesystemet införts.³³

Den franske nationalekonomen Charles Gide (1847— 1932) var en av den europeiska kooperationens stora teoretiker. Främst är Gide viktig eftersom han myntade begreppet ”kooperatism” (som Anders Örne senare kom att vidareutveckla). Som Peder Aléx skriver är kooperatism inte samma sak som kooperation; Gide såg kooperatismen som ett helt program för en samhällsordning. Kooperationen är således ett steg på vägen till denna nya samhällsordning. När den ekonomiska verksamheten inte styrs av vinstintresse utan av behov kommer konflikten mellan säljare och köpare att försvinna. Konsumenten är den ekonomiska samhällsordningens konung, enligt Gide, och bär därför på ett ansvar både gentemot produktionsfaktorerna och ”den goda konsumtionen”.³⁴ I undersökningen återkommer frågan om det kooperativa samhället och kooperatismen i Anders Örnes tappning.

Som Peder Aléx påpekar skedde Sveriges industrialisering relativt sent i jämförelse med kontinenten. Den sena industrialiseringen gjorde också att den liberala handelsekonomin fick ett senare genombrott; skråväsendet försvann 1846 och 1864 blev handeln fri även på landsbygden.³⁵ Under 1860-talet bildades de arbetarföreningar som kan ses som början till

³² Av de svenska kooperatörerna kallad Rochdaleföreningen eller helt enkelt ”pionjärerna”. Se Axel Pählman, *Pionjärerna*, Stockholm: Kooperativa förbundets förlag, 1944. Och G.H. von Koch, ”Om Arbetarnas konsumtionsföreningar i England”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1974 [1899], s. 20.

³³ Mary Hilson, Silke Neunsinger & Greg Patmore, ”A Global History of Consumer Co-operation since 1850: Introduction”, i Mary Hilson, Silke Neunsinger & Greg Patmore (red.), *A Global History of Consumer Co-operation since 1850: Movements and Businesses*, Boston: Brill, 2017, s. 6.

³⁴ Aléx, *Den rationella konsumenten*, 1994, s. 44 — 45.

³⁵ *Ibid*, s. 50.

den kooperativa verksamheten. Den arbetarförening som grundades i Norrköping 1860 kom att bli den stilbildande, men föreningen i Göteborg som grundades 1866 var den första att bedriva handelsverksamhet.³⁶ Denna handelsverksamhet lades emellertid ned efter ett par år. Föreningarna i Malmö och Göteborg hade som flest mellan 3 000 och 4 000 medlemmar men endast hälften var faktiska arbetare.³⁷ Som Katarina Friberg påpekar ses dessa arbetarföreningar ofta som den svenska Kooperationens första stapplande steg. Om föreningarna verkligen kan betecknas som kooperativ beror dock på hur strikt definition man använder. I vilken utsträckning de organisationsmodeller som redan brukades på kontinenten användes vet vi ytterst lite om.³⁸

De kooperativa tankarna började även sprida sig till svenska akademiker och de första kooperativa skribenterna började ta form. G.K. Hamilton, professor i nationalekonomi i Lund, uppmärksammade de kooperativa butikerna i England. Abraham Rundbäck, lektor i matematik, var aktiv i konsumtionsföreningen i Växjö som startades 1867. Rundbäcks *Afhandling om konsumtionsföreningar* från 1869 var det första större verket om Kooperationen i Sverige. Rundbäck menade att människans ekonomiska ställning främst är beroende av hushållningen och konsumtionen, inte enbart produktionen. Under 1860- och 70-talen fortsatte konsumtionsföreningarna att växa i antal. Under 1880-talet kom det emellertid ett bakslag mot Kooperationen. Socialdemokraterna såg rörelsen som ett liberalt försök att avleda arbetarna från den viktiga klasskampen. De kooperativa tankarna fick även konkurrens av andra, mer radikala, idéströmningar i kulturlivet som darwinism och positivism.³⁹ Kooperationen hotades alltså bli av med sina två mest betydande samhällsgrupper: arbetarna och den liberala, intellektuella medelklassen.

Under 1890-talet vände dock turen för den kooperativa rörelsen och antalet konsumtionsföreningar ökade i takt med expansionen av det svenska industrisamhället. Lagstiftningen år 1897 tillät även ekonomiska föreningar och medlemsägda butiker. Det blev också vanligare att arbetarna själva bildade föreningar. Även socialdemokraternas inställning till Kooperationen ändrades under 1890-talet.⁴⁰ Den kooperativa rörelsen kom att av eftervärlden ses som en avgörande del i uppbyggnaden av den svenska välfärdsstaten och den

³⁶ Arbetarföreningarna bedrev främst undervisning och biblioteksverksamhet men även sjukkassor och till och med gymnastik. Tanken om självhjälp var det centrala. Se Aléx, *Den rationella konsumenten*, 1994, s. 52.

³⁷ Ibid, s. 51— 52.

³⁸ Friberg, "Visions and organisation", 2012, s. 60.

³⁹ Aléx, *Den rationella konsumenten*, 1994. s. 53, s. 55, s. 57, s. 56.

⁴⁰ Ibid, s. 63 — 65.

så kallade ”tredje vägen”, skriver Mary Hilson, Pirjo Markkola och Ann-Catrin Östman i introduktionskapitlet till *Co-operatives and the Social Question*.⁴¹

Den fjärde september 1899 hölls Kooperativa Förbundets första kongress i Stockholm. På denna första kongress var 41 kooperativa föreningar representerade. Tankarna om vad förbundets huvudsyfte verkligen skulle bestå i skiftade. Vissa förespråkade upplysningsverksamhet, andra den moraliska förhöjningen av arbetarklassen, en tredje grupp intresserade sig främst för utsikterna om en enad affärsverksamhet. Att ett nationellt förbund behövdes kunde dock alla representanter hålla med om. Representanterna var, utanför sin roll som kooperatörer, oftast fackföreningsfolk och sociala reformatörer.⁴² Lite generaliserande kan man säga att det fanns en konflikt i det tidiga KF mellan de socialdemokratiska storstadsföreningarna och liberalerna med G.H. von Koch i spetsen.⁴³

Trots att de lokala konsumtionsföreningarna värnade om sitt självstyre var KF:s ledarskap främst intresserade av ett starkt centralstyre, vilket försvagade de lokala föreningarnas sammanhållning. Antalet anslutna föreningar ökade nästintill oavbrutet under de första årtiondena. 1899 hade 41 föreningar varit representerade på kongressen, 1920 var 917 föreningar anslutna till KF. Till en början var det oklart vilka föreningar som skulle få ansluta, men allt eftersom skapades mönsterstadgar för föreningarna. De första mönsterstadgarna kom 1908 under Martin Sundells tid som sekreterare.⁴⁴

Konsumentkooperationerna måste ses som en del i 1800-talets liberala internationalism. Kooperationens utveckling går hand i hand med kapitalismens utveckling, samtidigt som kooperationen ofta hade för avsikt att skydda den fattiga konsumenten från en lynniga marknad. I studier av kooperativa rörelsen måste således olika ekonomiska paradigmtas i beaktning, skriver Hilson, Neunsinger och Patmore. 1800-talets liberalism, monopolkapitalism och välfärdsstat under 1900-talets första hälft samt konsumtions-individualismen under det sena 1900-talet påverkade de kooperativa rörelserna under sin samtid.⁴⁵

⁴¹ Mary Hilson, Pirjo Markkola & Ann-Catrin Östman, ”Introduction: Co-operatives and the social question”, i Mary Hilson, Pirjo Markkola & Ann-Catrin Östman (red.), *Co-operatives and the Social Question: The co-operative movement in northern and eastern Europe c. 1880— 1950*, Cardiff: Welsh Academic Press, 2012, s. 4.

⁴² Friberg, ”Visions and organisation”, 2012, s. 57, s. 63.

⁴³ Aléx, *Den rationella konsumenten*, 1994, s. 70.

⁴⁴ Ibid, s. 72 — 73.

⁴⁵ Hilson m fl, ”A Global History of Consumer Co-operation since 1850”, 2017, s. 8.

3. Undersökning

Den tidiga kooperativa rörelsen i Sverige hade alltså haft något av en brokig historia under slutet av 1800-talet. Även det tidiga KF präglades av meningsskiljaktigheter och skiftande visioner för rörelsen. Fanns samma mångfald i synen på konsumentens roll? Eller i inställningen till klassfrågan och arbetarrörelsen? I det här kapitlet kommer de tre nyckelbegreppen *konsument*, *samarbete* och *demokrati* och deras användning att analyseras. Först ut är begreppet konsument.

3.1. Konsument

Konsumenten och hennes roll både i samhället och det ekonomiska systemet är det centrala ämnet för den här undersökningen. Charles Gide, den europeiska kooperationens stora teoretiker, hade utnämnt konsumenten till den ekonomiska samhällsordningens konung. Hur definierar G. H. von Koch, Martin Sundell och Anders Örne begreppet konsument och vilken roll tillskriver de konsumenten i den ekonomiska samhällsordningen? Och vilken samhällsgrupp är egentligen viktigast: producenter eller konsumenter? Vi börjar i kronologisk bakvänd ordning och tittar först på Charles Gides idémässiga arvtogare Anders Örne och vad han på mitten av 1920-talet säger om konsumenten och konsumtion.

3.1.1. Konsumenter och producenter: det ekonomiska ståndssamhället

I *Kooperativa idéer och spörsmål* från 1924 vill Anders Örne översätta konsumentkooperation till samarbete mellan varuförbrukare. Men definitionen är missvisande menar Örne. Samarbete är inget som utmärker just kooperationen, samarbete är gemensamt för alla samhällen och föreningar. Även ordet konsument ger upphov till missuppfattningar om den kooperativa naturen. En konsument, skulle ett vanligt utlåtande lyda, är enbart en passiv och tärande individ. Örne påpekar att inom arbetarkrestar har konsumenten länge setts som moraliskt underlägsen producenten. Men — skriver Örne till konsumentens försvar — att konsumera innebär ju endast att använda en produkt för dess

uttänkta ändamål: ”Konsumenten är helt enkelt människan betraktad som den ekonomiska verksamhetens slutmål.”⁴⁶

Denna syn på konsumtion stämmer väl överens med Anders Örne's uppfattning om människans natur och den ekonomiska drivkraften. Örne refererar till den schweiziska kooperatören Hans Müller, som menar att Kooperationen driver arbetsintresset. Arbetet, lyder Örne's tolkning av Müller, är det ekonomiska samhällets princip. Örne hävdar dock att detta är en felaktig syn på Kooperationen och på samhället i stort. Arbetsintresset kan omöjligt vara grunden till det ekonomiska systemet. Om arbetsintresset styrde ekonomin skulle industrialismen och kapitalismen aldrig uppkomma.⁴⁷ Och då skulle ju heller inte Kooperationen funnits. Behoven är istället grunden till all mänsklig verksamhet, arbetet är ett medel för att kunna tillfredsställa behoven: ”Arbetet är med andra ord behovens tjänarinna”.⁴⁸ Grunden och drivkraften till konsumtionsföreningar finns således i det omedelbara behovstäckningsintresset hos Kooperationens medlemmar.⁴⁹ I samma anda menar Örne att den stora intressekampen i samhället inte är den mellan arbetare och arbetsgivare, istället är konflikten mellan konsumenterna och de ”som förfoga över medlen för deras behovstäckning” där den sanna klasskampen hittas.⁵⁰ Detta uttalande kan närmast ses som ett försök från Örne att översätta den marxistiska idén om klasskamp till kooperativa förhållanden — den inneboende kampen mellan konsumenter och handlare.

Konsumtionsföreningarnas existens kan alltså sägas grunda sig i människans ekonomiska natur och den oundvikliga kampen mellan konsument och handlare. Anders Örne förkastar alltså den produktions-vurm som traditionellt sett funnits i marxistiska och socialistiska kretsar till förmån för konsumtionen — och höjer på så vis konsumentens roll från smått skamlig till det hjärta som pumpar livskraft i det ekonomiska blodomloppet. Trots Kooperationens liberala arv har KF på senare tid fått stå som symbol för den socialdemokratiska hegemonin och arbetarrörelsen i Sverige; en del av det gamla ”DDR-Sverige” som avreglerades under 1900-talets sista år. Därför är det anmärkningsvärt

⁴⁶ Örne, *Kooperativa ideer och spörsmål*, 1924, s. 7.

⁴⁷ Örne menar att grupper som jordbrukare och hantverkare gynnas av en självständig familjehushållning och inte av kapitalismen. Se Örne, *Kooperativa idéer och spörsmål*, 1924, s. 43. Industrierbetare nämner Örne dock inte.

⁴⁸ *Ibid*, s. 41—43, s. 44.

⁴⁹ *Ibid*, s. 41—42, s. 44.

⁵⁰ Anders Örne, ”Kooperatismen”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1974 [1921], s. 102.

att Anders Örne, ”den främste utvecklaren av en svensk kooperativ teori”⁵¹, i sin uppfattning om konsumentens roll snarare verkar närma sig en Adam Smith än Marx.

Martin Sundell tar närmast motsatt position till Örne och redogör för ett ekonomiskt ståndssamhälle: producenter, konsumenter och förmedlare. Under rubriken ”Kooperativ eller privat affärsvärksamhet?” skriver Sundell år 1906 att alla människor är konsumenter och de allra flesta även producenter. De som inte är producenter, trots att de är i arbetsfört tillstånd, kan endast behålla denna position om det finns personer som producerar för deras räkning. Till dessa räknas mellanhanden. Även han är en konsument men inte en producent, eftersom han inte tillverkat den produkt han köper och ämnar sälja. Varje samhälle behöver förmedlare, menar Sundell, om än i begränsat antal. Vad ett samhälle däremot inte behöver är de konsumenter som varken är producenter eller förmedlare — denna grupp är enligt Sundell oberättigad.

Ett överflödigt antal mellanhänder är även skadligt eftersom mellanhänderna (eftersom de inte är producenter) inte frambringar värdena för de belopp som de konsumerar — och trots det tjänar de mer pengar än producenterna.⁵² Sundell delar alltså inte Anders Örnes syn att det är konsumenterna som skapar värde. De värdeskapande i det ekonomiska ståndssamhället är istället producenterna. Sundell positionerar sig således i det mer traditionella socialistiska lägret. Det tycks även finnas en normativ dimension av Sundells indelning. De konsumenter som inte är producenter är givetvis oberättigade eftersom de inte skapar något ekonomiskt värde. Men läser man mellan raderna finns det också något moraliskt förkastligt i att enbart leva på andras hårda slit och arbete. Vissa förgås av brist och fattigdom medan samhället bär upp förmedlarna som skaffar sig ”högvis med pengar och jordiska fördelar”.⁵³ Den som enbart konsumerar är en passiv och tärande individ.

För Sundell är konsumenterna de som får betala för ojämlig och dåligt skött ekonomisk politik. När de privata handlarna ständigt går med vinst får konsumenterna betala för den allt dyrare levnadskostnaden. Konsumenten och den privata handlaren står alltså i konflikt med varandra där konsumenten går förlorande ur striden. Sundell menar således att den privata handeln är oordnad — ett ekonomiskt system där ett antal handlare kan tilldraga

⁵¹ Aléx, *Den rationella konsumenten*, 1994, s. 91.

⁵² Martin Sundell, ”Kooperativ eller privat affärsvärksamhet?”, i Axel Pålman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1906], s. 24.

⁵³ Sundell, ”Kooperativ eller privat affärsvärksamhet?”, 1911, s. 24, s. 27.

sig hundratals miljoner kronor från allmänheten kan helt enkelt inte vara samhällsnyttigt.⁵⁴ Privatkapitalismen är alltså beprövad och med facit i hand kan Sundell konstatera att den har visat sig bristfällig. Trots att enbart konsumtion är skadligt är det samtidigt konsumenterna som är offren i det ekonomiska systemet.

3.1.2. Konsumenternas kamp mot den privata handeln

I den av KF utgivna småskriften *Hur bör handelsverksamheten ordnas?* från 1906 skriver Martin Sundell om privathandelns nackdelar. Privathandeln är dyr och onödig av främst två anledningar. Dels finns det ett större antal privathandlare än vad konsumenterna egentligen behöver, dels har de privata butikerna onödiga administrativa kostnader eftersom handlarna gärna vill ha butiker som inger en känsla av lyx. Enligt Sundells egen uträkning fanns det år 1905 endast 110 personer (eller 20 familjer á 5 personer) på varje privathandlare.⁵⁵ Den kooperativa principen motarbetar dock detta överflöd av privathandlare. Konsumenterna samlas sig för att tillvarataga sina egna intressen, och allt eftersom kooperatörerna påpekat privathandelns överflöd kommer Kooperationen att konkurrera ut den privata handeln. Här har även föreningarna en skyldighet att sammansluta sig, på detta sätt kan produktionen av varorna ske på kooperativ väg. ”Istället för handelsmännens konkurrens ha kooperatörerna fastslagit samarbete och solidaritet.”⁵⁶

Här finns en förväntan över hur Kooperationen kan förändra samhället, Sundell ser rörelsen som en framtidsrörelse att räkna med. Genom kooperativ produktion kommer även överflödet av mellanhänder att minska. Som Sundell uttrycker det vill Kooperationen att konsumenten ska möta producenten direkt och således undvika fördyring av varan.⁵⁷ Vad Sundell beskriver här är närmast vad vi idag skulle kalla konsumentmakt. Genom att betona privathandelns överflöd gör Sundell också gällande att det konsumenterna önskar inte är överflöd eller lyx utan behovstillfredsställelse — dugliga varor till bra priser. Sundells konsument är således den rationella konsumenten, som inte ger vika för lockande lyx och som dessutom bär på makt genom sitt individuella val.

⁵⁴ Sundell, *Hur bör handelsverksamheten ordnas?*, 1906, s. 3.

⁵⁵ *Ibid*, s. 2 — 3.

⁵⁶ *Ibid*, s. 6.

⁵⁷ *Ibid*, s. 5 — 6.

Kooperationen är således en avgörande aspekt om konsumenterna ska kunna vinna konflikten med privathandlarna. Sundell tar i en text från 1910 som exempel upp en sporadisk bojkott från amerikanska konsumenters sida av den amerikanska kött-trusten. Bojkotten mot köttmonopolet är i Sundells mening dömt att misslyckas eftersom den är oorganiserad — framförallt finns det ingen kooperativ köttproducent som kan ersätta varorna. Om folket vill äta kött och den enda som kan erbjuda kött är trusten, hur ska konsumenterna då vinna bojkotten? Sundell jämför således den amerikanska bojkotten med en misslyckad revolution. Vad som krävs för en lyckad revolution är alltså ett alternativ, i det här fallet en konsumenternas republik — cooperationen.⁵⁸ Sundells syn på kampen mellan privathandlaren och konsumenten visar tydligt hans framtidsvision och den stora tilltro han har till cooperationens samhällsomstörtande makt. Samtidigt tycks endast folklig vilja till förändring inte vara nog utan folket måste vara medvetna om det kooperativa alternativet. En kooperativ förmedlare är alltså nödvändig. Översättningsprocessen från teori till praktik — från teoretiker till folket — verkar således nödvändig för en lyckad samhällsomstörtning.

Men konsumenterna måste vara aktiva, hävda sina egna intressen och kämpa för sin sak. De privata handelsmännen, skriver Sundell 1907, kommer alltid att motarbeta cooperationen: ”Det är de privilegierades strid mot den nya tiden, mot det nya systemet.”⁵⁹ De privilegierade har emellertid inte fått sitt privilegium via sin börd, lagstiftning eller samhällsställning utan endast på grund av den konsumerande allmänhetens likgiltighet inför sina intressen. Räddningen går dock att finna om konsumenterna organiserar sig i cooperationen.⁶⁰ Här återkommer Sundells framtidsoptimism, och hans tilltro till konsumenternas organisering. Cooperationen är, i Sundells egna ord, det nya systemet som ska ersätta den gamla privatkapitalismen.

Precis som Martin Sundell menar von Koch att mellanhänder fördyrar varor och leder till slöseri. Varornas förmedling mellan producent och konsument ger mellanhänderna oerhörda summor. Dessutom leder konkurrensen till ett alstrande av butiker som är obehövliga, även detta kostar onödiga pengar. Dessa kostnader, menar von Koch, bestrider

⁵⁸ Martin Sundell, ”En sporadisk folkresning mot den amerikanska kött-trusten”, i Axel Pålman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1910], s. 117 — 118.

⁵⁹ Martin Sundell, ”Vår avdelning i Malmö”, i Axel Pålman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1906], s. 52.

⁶⁰ Sundell, ”Vår avdelning i Malmö”, 1911, s. 52.

konsumenterna. Men om nu mellanhänderna gör att konsumenten behöver betala mer än vad varan från början var värd, varför kan inte konsumenten få varan direkt från producenten? Förvisso, svarar von Koch, men menar, likt Sundell, att kooperativ varuproduktion (i de fall det är möjligt) är det lättaste sättet att hålla nere priset.⁶¹

3.1.3. Klasskamp: är Kooperationen politiskt neutral?

Vem är kooperationsmedlem och vilka är Kooperationen till för? von Koch skriver att föreningen måste grundas och styras av arbetare — eftersom det är deras ekonomiska intressen och ”moraliska höjning” som är målet med verksamheten. Detta innebär dock inte att andra samhällsklasser inte ”kunna få draga nytta av föreningarnas välsignelser”.⁶²

Vem var på riktigt medlem i Kooperationen? I *Kooperativa Förbundet 1899—1929* skriver Olof Ruin att år 1910 utgjorde gruppen ”arbetare” cirka 70 % av medlemskåren.⁶³ Ruin påpekar också att KF under von Kochs ledning utmärker sig i sina försök att vinna medlemmar utanför arbetarklassen. von Koch försökte till exempel skapa initiativ till en kooperativ förening bland Stockholms läkarkår, ett pådrag som misslyckades. Den mest framgångsrika konsumtionsföreningen som på riktigt dominerades av medel- och överklassen var kvinnoföreningen Svenska Hem i Stockholm.⁶⁴ Trots att Kooperationen rent teoretiskt främst hävdade arbetarklassens ekonomiska intressen arbetade von Koch i praktiken för en Kooperation som också var till för även medel- och överklassen.

Trots von Kochs formulering om arbetarklassens moraliska höjning var Kooperationens roll i klasskampen ett kontroversiellt ämne inom rörelsen både internationellt och på svensk nivå. De flesta kooperatörer menade, likt von Koch, att Kooperationen var till för konsumenter från samtliga samhällsklasser. Samtidigt har det så här långt blivit tydligt klasspolitik är ett genomgående tema för källorna. Oavsett det gäller arbetarnas frigörelse eller konsumenternas behovstillfredsställelse finns det en bestämd intressekonflikt i samhället.

Hårdförd klasspolitik var emellertid inte något alla i Kooperationen var överens om. På den första kongressen 1899 valde KF att beskriva sitt mål som att: ”hålla ett vaket öga på, att den kooperativa rörelsen utvecklar sig att bli ett viktigt moment att sprida allmän

⁶¹ von Koch, ”Om arbetarnas konsumtionsföreningar i England”, 1974, s. 32.

⁶² Ibid, s. 54.

⁶³ Dessa siffror bör emellertid tas med en nypa salt eftersom uppgifter saknas från ett hyfsat stort antal föreningar. Se Ruin, *Kooperativa Förbundet 1899—1929*, 1960, s. 134.

⁶⁴ Ibid, s. 134.

medborgerlig uppfostran och höja befolkningens ställning i såväl moraliskt som ekonomiskt avseende”.⁶⁵ På kongressen hade tre socialistiska kooperatörer, Axel Rylander, C. A. Lindblad och Olof Persson, lagt fram ett förslag om att Kooperationen skulle agera som en aktiv del av klasskampen. Förhoppning var att förena Kooperationen och arbetarrörelsen. Formuleringen var dock inte populär bland de mer liberala representanterna. I ”Visions and organisation” resonerar Katarina Friberg att von Koch kan ha varit en av dessa kritiska liberaler. Den slutgiltiga formuleringen om medborgerlig uppfostran och höjning i moralisk och ekonomiskt avseende var nämligen von Kochs egna. På nästa kongress år 1900 lades det fram ett förslag om att endast föreningar med socialdemokratiska medlemmar skulle få gå med i KF. Förslaget röstades ned.⁶⁶

I socialdemokratiska kretsar sågs Kooperationen som en del av tre pelare, som tillsammans med de socialistiska partierna och fackföreningarna skulle ersätta det kapitalistiska systemet. I det motsatta lägret fanns de så kallade ”kooperativisterna” som menade att Kooperationen skulle hålla sig till strikt affärsmässiga frågor och politisk neutralitet. Hit hör Charles Gide och Anders Örne.⁶⁷ Att sammanblanda Kooperationen med socialdemokratin var enligt Örne orättvist: ”Att tro att en yxa, objektivt sett, biter bättre, om man på skaftet skär in en partibeteckning eller formel, kallas på ren skär svenska för vidskepelse.”⁶⁸ Peder Aléx menar att Örnes argument fick dubbel tyngd då han både var aktiv socialdemokrat och kooperatör.⁶⁹

En viktig fråga för kooperatörerna var inställningen till kapitalismen. Är Kooperationen ett alternativ eller ett komplement till kapitalismen? Ska Kooperationen främst ses som en företagsform eller som en ideologisk och politisk rörelse? Ur ett internationellt perspektiv går det att se ett paradigmskifte från 1920-talet där den kooperativa rörelsen tvingades anpassa sig till den kapitalistiska normen för marknadsföring och reklam, skriver Mary Hilson i ”Co-operative History: Movements and Businesses”. De idealister som tidigare lett den kooperativa rörelsen ersattes efter första världskriget av en ny generation företagsledare.⁷⁰ Ellen Furlough menar att från slutet av 1920-talet och framåt fanns få

⁶⁵ Citerad i Aléx, *Den rationella konsumenten*, 1994, s. 70.

⁶⁶ Friberg, ”Visions and organisation”, 2012, s. 65.

⁶⁷ Mary Hilson, ”Co-operative History: Movements and Businesses”, i Mary Hilson, Silke Neunsinger & Greg Patmore (red.), *A Global History of Consumer Co-operation since 1850: Movements and Businesses*, Boston: Brill, 2017, s. 21.

⁶⁸ Citerad i Aléx, *Den rationella konsumenten*, 1994, s. 108.

⁶⁹ *Ibid*, s. 108.

⁷⁰ Hilson, ”Co-operative History”, 2017, s. 28 — 29.

skillnader mellan den kooperativa och den kapitalistiska handeln.⁷¹ Furlough beskriver visserligen utvecklingen inom den franska kooperationen men utvecklingen i Sverige kan sägas motsvaras med Martin Sundells radikalitet 1905 — 10 i jämförelse med Anders Örne neutrala kooperatism under 1920-talet.

Samtliga tre teoretiker ser alltså en konflikt mellan konsumenter och handlare. Hur de beskriver konflikten är emellertid olika. Martin Sundell ser den som beroende på ett oordnat ekonomiskt system; konflikten mellan konsument och handlare är inneboende i kapitalismen. von Koch tycks ha en liknande position, det nuvarande systemet är oordnat och dyrt, men drar inte samma radikala slutsats om det privatkapitalistiska systemet (och dess förväntade slut) som Sundell. Anders Örne har snarare en syn på konflikten som en historisk nödvändighet. Med konsumtionen som ekonomisk drivkraft har Örne närmast ställt den marxistiska historiematerialismen på fötterna. Man kan även påstå att Örne översatt marxismen till kooperativa förhållanden. Behoven och behovstäckningen är en annan röd tråd, både Örne och Sundell menar att behovstäckningen är det som styr konsumenterna. Detta, kan man tänka sig, har både en deskriptiv och normativ dimension. Alla människor vill kunna äta sig mätta och ta hand om sin familj, samtidigt följer rimligtvis ”den rationella konsumenten” denna behovstäckning. Att överkonsumera eller handla luxuösa varor är irrationellt.

För von Koch och Martin Sundell är kooperationens uttryckliga mål att frigöra arbetaren. Hos Anders Örne har arbetaren emellertid en mer tillbakadragen roll, till förmån för konsumenten. Vad beror detta skifte på? Varför tonar Anders Örne ner arbetarens roll? Ett eventuellt svar är att arbetarfrågan var viktigare under sekelskiftet och 1900-talets första årtionde än under 1920-talet. von Koch och Sundell såg ett akut problem de ville lösa; Örne vill snarare mobilisera hela befolkningen till kooperationen, en slags uppstart för det kooperativa folkhemmet. Ett annat eventuellt svar har redan presenteras. Anders Örne företrädde den falang inom den kooperativa rörelsen som förespråkade politisk neutralitet. Genom att tala om konsument istället för arbetare gör Örne sitt resonemang mindre politiskt laddat. Som Ellen Furlough visar i *Consumer Cooperation in France* blev den franska kooperationen efter första världskriget mindre socialistisk och anpassades mer till de kapitalistiska spelreglerna för marknaden. Denna nya, mer kapitalistiska kooperation ville

⁷¹ Furlough, *Consumer Cooperation in France*, 1991, s. 259.

definiera sig som en rörelse för alla konsumenter.⁷² Samtidigt har Örne inte släppt den högst politiska tanken om samhällets materiella intressekonflikter.

Som vi kommer att se senare är Örnes syn på demokrati starkt kopplad till hans syn på konsumenten; genom att betona konsumentens roll gör Örne eventuellt en demokratiseringsprocess inom kooperationen. Folket i den kooperativa republiken ska, så att säga, förenas. Trots att Örne kanske framstår som den strängaste av de tre teoretikerna⁷³ är han, utifrån detta perspektiv, den mest ”folkliga” av de tre. Samtidigt utmärker sig främst Martin Sundell som folkrepresentanten som får förmedla massans moraliska ekonomi, för att låna E.P. Thompsons uttryck. Olof Ruin menar att Sundells intensiva period som förbundssekreterare samt det faktum att han avled på posten endast strax över trettio år gammal har gjort att senare kooperatörer ofta sett tillbaka på den Sundellska perioden med ”något av ett förklarad sken”. Sundell-åren brukar ses som KF:s heroiska period (i jämförelse med till exempel von Kochs tid som förbundssekreterare som anses förhållandevis händelselös).⁷⁴

von Koch framstår som den kanske minst visionära av de tre teoretikerna. Kooperationen kan ”i viss mån förändra nutida förhållanden”⁷⁵ men von Koch utvecklar inte denna framtidsvision. Tanken om arbetarnas frigörelse existerar alltså, men total samhällsomvälvning förväntar sig von Koch inte. Trots den mindre polemiska framtoningen ska von Kochs roll inte underskattas. Som Olof Ruin påpekar var von Koch den som med största sannolikhet hade mest reell makt under sin tid som förbundssekreterare. Under KF:s första år träffades styrelsen så sällan att von Koch i stort sett fick styra efter eget bevåg. Under Sundells tid 1905— 1910 ökade antalet styrelsemöten.⁷⁶ Både Sundell och Örne behövde alltså som förbundssekreterare säkerligen i högre grad anpassa sig till resten av styrelsen.

⁷² Furlough, *Consumer Cooperation in France*, 1991, s. 260.

⁷³ Peder Aléx refererar till flera av Örnes mer kategoriska uttalanden, till exempel att varje människa har tid att läsa åtminstone 25 boksidor varje dag, annars är man en ”[...] **bracka**, en självbelåten egoist med synen begränsad till vad som rör det egna jaget och dess välbefinnande”. Citerad i Aléx, *Den rationella konsumenten*, 1994, s. 102.

⁷⁴ Olof Ruin, *Kooperativa Förbundet 1899 — 1929*, 1960, s. 13, s. 15. Katarina Friberg menar att Sundell helt enkelt var bättre än von Koch på att sammanfoga vision och organisation. Se Friberg, ”Visions and Organisation”, s. 71.

⁷⁵ G.H. von Koch, ”Från det sociala arbetet i England. Några intryck IV. Vad arbeterna göra (Social självhjälp)”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1974 [1898], s. 14.

⁷⁶ Ruin, *Kooperativa Förbundet 1899 — 1929*, 1960, s. 123.

3.2. Samarbete/samverkan

Kooperation betyder samarbete. Som Anders Örne redan konstaterat innebär konsumentkooperation samarbete mellan varuförbrukare. Vad säger källorna om det kooperativa samarbetet? Vad innebär samarbete för det individuella ansvaret? Finns det en kooperativt skötsamhetsideal?

3.2.1. Samarbete som motsats till konkurrens

Kooperationen är grundad på tanken om ömsesidig hjälp och allas bästa för ögonen, skriver von Koch 1898, cooperation betyder ju samverkan. Detta är vad som skiljer cooperationen från övriga företag. I konkurrerande företag leder jakten på vinst till synen ”[...] att samhällsmedlemmarna äro varandra bekämpande atomer [...]”; till skillnad från cooperationen där ”[...] de äro lemmar av en och samma kropp, som ha intresse av att alla lemmanne äro friska.”⁷⁷ von Koch utvecklar senare denna tankegång i sin längre text om konsumtionsföreningarna i England från 1899. Samma liknelse med samhället som en kropp återkommer, samhällsmedlemmarna har ömsesidig nytta av varandras välmående. Därför är konkurrens ofruktbart, medborgare ska istället se varandra som kamrater. Inom handelsväsendet råder vild konkurrens, skriver von Koch. Samverkan bör istället vara ledordet inom cooperationen. Denna samverkan ska gynna alla samhällsmedlemmar, förena människor och ge en rättvis fördelning av vinst.⁷⁸ Detta kallar von Koch den kooperativa rörelsens moraliska principer. Dessa moraliska principer i de kooperativa föreningarna har det jämlika samhället som slutmål: ”Det är ej några få medlemmars ekonomiska fördel, som i dessa föreningar avses; avsikten är att socialt och moraliskt höja hela arbetarklassens ställning.”⁷⁹ Att G.H. von Koch, som inte var socialist, beskriver privathandeln som ”vild konkurrens” är anmärkningsvärt. Samtidigt är det kanske ett sätt att försöka tilltala en arbetarklass missnöjd med det rådande systemet.

Det är alltså genom samarbete och genom att avsäga sig den individuella konkurrensen som arbetarklassen kan befrias. von Koch har således uttryckligen redogjort för cooperationens mål. Om det är arbetarna som ska befria sig själva eller om de ska befrias av

⁷⁷ von Koch, ”Från det sociala arbetet i England”, 1974, s. 11.

⁷⁸ von Koch, ”Om Arbetarnas konsumtionsföreningar i England”, 1974, s. 33— 34.

⁷⁹ Ibid, s. 33.

någon annan kraft specificerar von Koch inte. Men eftersom von Koch påpekar att konsumentföreningarna måste grundas och styras av arbetare kan vi gissa att samarbetet för von Koch är en central del av den så kallade ”självhjälps-ideologin”. Arbetarna har således förmågan att på egen hand befria sig, oberoende av rika filantroper eller samhällsreformatörer.

Så Kooperationens grund är samarbete. I en artikel med titeln ”Kooperationens mål: samarbete!” från 1901 skriver von Koch att Kooperationen även ska befria de förtryckta, värna om fred, göra människan självständig, försöka åstadkomma en rättvisare fördelning av arbete och kapital samt utjämna de sociala kontrasterna. Detta kooperativa idealsamhälle är endast möjligt att uppnå om alla ”sanna människovänner” bygger upp det tillsammans och inte splittra sig. Därför, menar von Koch, bör frågor om politiska meningsskiljaktigheter eller religiösa stridigheter lämnas åt sidan i den kooperativa rörelsen för att uppnå det större ändamålet. Samarbete är alltså det lösenord som bör genomsyra Kooperationen.⁸⁰ Precis som Anders Örne förespråkar alltså von Koch en politisk neutral Kooperation. Det tyder kanske också på att von Koch anser det faktiska behovet av arbetarklassens frigöring viktigare än politisk agenda. Sakfrågor kommer före politisk teori.

Den kooperativa rörelsen har inte enskilda individen att tacka för sin framväxt och utveckling. Istället är det ”[...] en hel skara nitälskande arbetsamma individer, som var och en på olika sätt men i samverkan bidragit till rörelsens sunda utveckling. Konsumtionsföreningarnas, liksom hela den kooperativa rörelsens historia, är en historia, vars hjältar i sann mening samverkat.”⁸¹ von Kochs definition av kooperativt samarbete kan sammanfattas med den klassiska devisen ”en för alla och alla för en”.⁸²

Kooperation betyder för Martin Sundell samverkan, men också självverksamhet och självhjälp. Kooperationen bygger på att människor förmår mer om de samarbetar — därför ligger det i folkets ekonomiska intresse att sammansluta sig i föreningar.⁸³ Precis som von Koch menar Sundell att Kooperationen driver arbetarna och det vanliga folkets ekonomiska intresse. Grund för Sundells syn på samarbete tycks vara människan som social varelse. De

⁸⁰ G.H. von Koch, ”Kooperationsrörelsens mål: samarbete!”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1974 [1901], s. 55.

⁸¹ von Koch, ”Om Arbetarnas konsumtionsföreningar i England”, 1974, s. 24.

⁸² von Koch, ”Från det sociala arbetet i England”, 1974, s. 11.

⁸³ Martin Sundell, ”Den kooperativa rörelsen”, i Axel Pålman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1908], s. 15.

som sitter vid ”samhällets köttgrytor kommer, sålänge de inte är sociala personligheter som vill handla och tänka socialt, att värna om sin plats vid grytan”.⁸⁴ Den kooperativa människan är alltså en social varelse och en ”sann människovän”, för att låna von Kochs ord.

3.2.2. Relationen till arbetarrörelsen

Samverkan och samarbete krävs inte bara individer emellan utan även mellan organisationer. Sundell kritiserar starkt att de olika folkrörelserna inte samarbetar med varandra. Trots både idémässiga och organisatoriska kopplingar mellan rörelserna har Kooperationen och arbetarrörelsen haft ett komplicerat förhållande. Som Mary Hilson skriver i ”Co-operative History” förkastade flera medlemmar av Andra Internationalen Kooperationen som ett medel för arbetarklassens mål. Så sent som 1894 hade Hjalmar Branting kallat Kooperationen för ”kvacksalveri”.⁸⁵

Socialisternas misstanke inför Kooperationen stärktes också av liberalernas entusiasm. Om Rochdaleföreningen hade varit radikal var Kooperationen på slutet av 1800-talet främst ett språkrör för liberal självhjälps-ideologi, skriver Hilson. Under 1890-talet skedde emellertid ett skifte. De tyska socialdemokraternas inställning till Kooperationen menar Mary Hilson är talande för hela kontinenten. Runt 1890 var partiet öppet fientliga mot Kooperationen, runt sekelskiftet likgiltiga. 1910 accepterade partiet till slut Kooperationen som en del i klasskampen.⁸⁶ Trots Kooperationens och arbetarrörelsens tätt sammankopplade historia kom aldrig ett ”institutionaliserat” samarbete att uppstå annat än på området folkbildning.⁸⁷

Hur förhåller sig då Martin Sundell, som vi redan konstaterat är den mest radikala av teoretikerna i sin klasspolitik, till den arbetarrörelse som under Kooperationens första år växer sig alltjämt starkare? Under rubriken ”Kooperationen och andra folkrörelser” skriver Sundell att alla folkrörelser har samma mål: ”höjandet och förbättring av vårt folks ställning”.⁸⁸ Ledarna för folkrörelserna (eller ”småfolksorganisationer” som Sundell kallar dem) har inte insett nyttan och nödvändigheten i samarbete. Kooperatörerna är emellertid inte skyldiga till

⁸⁴ Sundell, ”Den kooperativa rörelsen”, 1911, s. 17.

⁸⁵ Hilson, ”Co-operative History”, 2017, 18 — 19.

⁸⁶ Ibid, s. 19.

⁸⁷ Ibid, s. 150.

⁸⁸ Martin Sundell, ”Kooperationen och andra folkrörelser”, i Axel Pählman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1909], s. 34.

denna synd, utan har sedan länge insett fördelen med samarbete. Kooperationen kan endast vara en pusselbit i folkets ekonomiska frigörelse.⁸⁹ Sundells kooperativa självbild är möjligtvis en aning förhålligande. Främst vill Sundell värna om relationen mellan Kooperationen och fackföreningsrörelsen, som två kompletterande, antikapitalistiska folkrörelser. För att stärka sin tes refererar han till den starkaste av auktoriteter, Hjalmar Branting, som i ett telegram till KF på jubileumskongressen 1909 skrev:

Kooperationen bygger stilla upp socialismens samhällssystem, mitt i kapitalismen, kompletterar genom direkt aktion statens och kommunens övertagande av den centraliserade produktionen och blir, då den genomtränges av socialismens anda, ett outhärligt led av alltjämt ökad betydelse i arbetarklassens framryckning.⁹⁰

Men solidariteten ska inte bara finnas mellan organisationen eller utifrån partiordförandes uppskattande uttalanden. Även den enskilda individen har en plikt att visa sin solidaritet och erbjuda sitt samarbete. Sundell uppmanar alla arbetare att på första maj 1909 göra klart för sig: på vilken sida står du? Här har den enskilda arbetaren ett ansvar. Ska han stödja privathandeln och dess krig mot kooperatörerna eller ska han visa solidaritet med den kamp om ekonomisk rättvisa som Sundell så starkt hävdar att Kooperationen företräder? Och det val som den enskilda arbetaren gör är inte oviktigt varken för honom eller för Kooperationen:

Det är icke för oss kooperatörer likgiltigt huru du gör. Är du icke med oss så är du emot oss. Det kan inte bli tal om, att i denna strid stå neutral. Antingen är du för eller mot — ett tredje gives icke. Den, som levererar pengar till fiendens kassor, han är mot. Han stödjer det privatkapitalistsystem, mot vilket arbetarna världen runt i dag demonstrera.⁹¹

Kooperationens viktigaste konsument är således enligt Sundell arbetaren, Det är arbetarens roll och uppgift att genom sitt handlande i kooperativa butiker och sitt visade stöd för Kooperationen, motarbeta det kapitalistiska systemet. Att handla kooperativt är alltså en politisk handling.

För Martin Sundell är skillnaden mellan det privatkapitalistiska systemet och de kooperativa klart och tydligt — privatkapitalismen står för strid och Kooperationen för

⁸⁹ Sundell, "Kooperationen och andra folkrörelser", 1911, s. 35.

⁹⁰ Branting citerad i Sundell, "Kooperationen och andra folkrörelser", 1911, s. 36.

⁹¹ Martin Sundell, "På vilken sida står du?", i Axel Pählman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1909], s. 40.

samarbete. Under den svenska storstrejken 1909 uppmanar Sundell till solidaritet med de strejkande arbetarna. Att Kooperationen inte är kopplad till arbetsgivarföreningen är för Sundell självklart; detta eftersom Kooperationen inte alls delar de ideal som privatkapitalismen förespråkar. För Sundell står Kooperationen för samverkan, samförstånd och samarbete. Kapitalismen å sin sida leder till strid, splittring, kiv, oro, hat, bitterhet, nöd och elände.⁹²

Privatkapitalism är således motsatsen till samarbete och samverkan för Sundell. Och just därför bör Kooperationens solidaritet ligga hos de strejkande arbetarna och inte arbetsgivarna. Men solidariteten ska inte bara komma från Kooperationen till arbetarrörelsen. Sundell uppmanar alla kooperatörer att fråga arbetare i sin umgängeskrets: På vilken sida står du? Det privatkapitalistiska eller det kooperativa? Storstrejken är ett tillfälle att värva arbetare till Kooperationen, eftersom de förmodligen är mer mottagliga för att inse "[...] nödvändigheten av ekonomisk verksamhet för att såmedels gripa in icke blott vid regleringen av livsmedelsprisen, utan även för att verka lugnande på arbetsmarknadens olika områden, för att åtminstone framvisa embryo till det, som ska avlösa det privatkapitalistiska systemet."

93

Genom att propagera för solidaritet med de strejkande arbetarna och att citera Branting kan man tänka sig att Sundell gör två saker. Dels försöker han förmodligen begrava den gamla stridsyxan mellan socialdemokratin och Kooperationen. Precis som det tyska socialdemokratiska partiet 1910 accepterade Kooperationen hade Branting och de svenska socialdemokraterna 1909 gjort detsamma. Dessutom är Sundells uppmaning till solidaritet säkerligen ett sätt att skapa allianser. För att överleva som folkrörelse måste Kooperationen knyta kontakter med mäktiga aktörer. Att alliera sig med socialdemokratin och arbetarrörelsen blir således ett sätt för Kooperationen att "nätverka" bland de svenska folkrörelserna. Nätverkande, skapande av nya allianser och agitation som ett medel för att synas i det offentliga rummet måste ses som en del av översättningsprocessen.⁹⁴ Även om det inte direkt mobiliserar befolkningen så stärker Sundell, genom kontakten med arbetarrörelsen, Kooperationen som folkrörelse. Sundell hade även personliga kopplingar till

⁹² Martin Sundell, "I stridens tecken", i Axel Pählman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1909], s. 104 — 105.

⁹³ Sundell, "I stridens tecken", 1911, s. 105.

⁹⁴ Latour, *Pandora's Hope*, 1999, s. 103 — 105.

arbetarrörelsen. Innan sitt uppdrag för KF hade Sundell varit aktiv inom typografförbundet (Sundell var utbildad typograf) och ordförande i arbetarkommunen i hemstaden Köping.⁹⁵

Under de för KF ganska stormiga åren 1908— 1910 stod förbundet även i en viss beroendeställning till arbetarrörelsen och socialdemokratin. Olof Ruin skriver att KF hade magra kapitaltillgångar och frågade därför både fackföreningar och det socialdemokratiska partiet om lån. Sundells gamla förening Svenska typografförbundet gick med på att låna 75 000 kronor till KF. Socialdemokraterna, som hade ombetts av KF att låna ut pengar från strejkfonden (eftersom lånet, enligt KF, skulle stärka ”arbetarklassens kampmedel”) tackade däremot bestämt nej till förfrågan.⁹⁶ Martin Sundells kommentar om att kooperatörer minsann vet vad samarbete betyder måste eventuellt ses i ljuset av denna konflikt mellan kooperatörerna och socialdemokratin. Att nätverka innebär även att hitta bundsförvanter som kan hjälpa till vid ekonomiska svårigheter.

3.2.3. Aldrig utan personligt ansvar: ett kooperativt skötsamhetsideal

Samarbete kräver också ansvar. En genomgående idé hos de kooperativa teoretikerna är individens ansvar för att den kooperativa samverkan ska bli gynnsam. Inte bara har individen ansvaret att motarbeta privatkapitalism och solidarisera sig med arbetarrörelsen; den enskilda kooperationsmedlemmen har också ett ansvar att värna om vad man skulle kunna kalla en kooperativ livsstilsmoral. Som vi sett menar von Koch att samverkan är Kooperationens moraliska princip. Men hur ser det ut med den enskildes ansvar? Källornas syn på individens ansvar kan exemplifieras genom två centrala frågor för den kooperativa rörelsen.

Det första exemplet är den så kallade kampen mot krediten. Kampen mot kreditsystemet var en av den tidiga Kooperationens stora frågor. Redan i Rochdaleföreningen hade kontanthandeln varit en grundregel och så sent som 1919 skrev Anders Örne om kontanthandeln som en av Kooperationens sju grundsatser.⁹⁷ Kreditens största problem är att den gör så att människor konsumerar mer än vad de har råd med. Martin Sundell ställer i en artikel från 1909 helt enkelt upp en ”Hemmens subtraktion och addition”. Om ett hushåll har inkomsten 4 får inte behovet vara 5, då kommer hushållet att stå i skuld. I så fall måste antingen behovet pressas ned eller inkomsten pressas upp (Sundell preciserar emellertid

⁹⁵ Ruin, *Kooperativa Förbundet 1899 — 1929*, 1960, s. 138.

⁹⁶ *Ibid*, s. 156.

⁹⁷ Anders Örne, ”De sju grundsatserna”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1974 [1919], s. 87.

aldrig hur) — denna enkla matematik måste läras ut i studiecirkel för både män och kvinnor.⁹⁸ Sundell utmärker sig här som otroligt praktisk med en förmåga att översätta den kooperativa idén till frågor som starkt påverkar den enskilda medlemmen i hans eller hennes vardagsliv.

Om behovet inte kan pressas nedåt eller inkomsten uppåt kommer individen att bli sedd som en dålig person och ”bli skyldig både gud och alla människor”.⁹⁹ Arbetsgivaren, som undkommit att ge lön i relation till sin arbetstagares behov, kommer att se den skuldsatte som en slarver som inte kan sköta sin egen ekonomi. ”Matematiken känner icke till förmildrande omständigheter — knappast människorna heller, d.v.s då det gäller en medmänniska.”¹⁰⁰ Hur undviker då individen att bli skuldsatt och därmed ”skyldig gud och alla människor”? Svaret är överskott från inkomsten som kan bli sparkapital, vilket Sundell menar är vägen till en självständigare och friare mänsklighet: ”Och endast fria människor passa för ett fritt samhälle.”¹⁰¹ Den fria människan är den ekonomiskt oberoende människan. Som Peder Aléx konstaterar var kampen mot krediten en kamp för frihet, friheten från ekonomiskt beroende och en kaotisk familjeekonomi.¹⁰² För att låna titeln till statsminister Göran Perssons bok från 1997: ”Den som är satt i skuld är icke fri”.¹⁰³

Inte ens de minst bemedlade ska få handla på kredit, i Kooperationen måste alla medlemmar behandlas lika. Anders Örne presenterar dock en lösning i fall en trogen kooperationsmedlem skulle råka i olycka och bli oförmögen att handla med kontanter. Varje förening bör ha en hjälpfond där den nödställda kan ta ett lån för att betala de nödvändiga inköpen.¹⁰⁴ Trots principen om samarbete är idealet om att inte ställa till det för resten av föreningen viktig; den enskilda medlemmen får inte vara en börda för Kooperationen. Här återkommer frågan om kränkning, disciplinering och uppfostran i folkrörelserna. Individen

⁹⁸ Martin Sundell, ”Tänk så bra creditsystemet är...!”, i Axel Pålman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1909], s. 68—69.

⁹⁹ Sundell, ”Tänk så bra creditsystemet är...!”, 1911, s. 69

¹⁰⁰ Ibid, s. 69.

¹⁰¹ Ibid, s. 69.

¹⁰² Aléx, *Den rationella konsumenten*, 1994, s. 120.

¹⁰³ Persson har visserligen snott boken från Ernst Wigforss citat ”Den som är försatt i skuld är icke fri”. Wigforss har i sin tur förmodligen fått idén från Bibeln, Ordspråksboken 22:7: ”Den rike är den fattiges herre. Den som lånar blir långivarens slav.” Rolf Waltersson, ”Den som är satt i skuld är icke fri...”, *eFOLKET*, 2019-08-23. Tillgänglig: <https://efolket.eu/den-som-ar-satt-i-skuld-ar-icke-fri/> (hämtad: 2020-01-03). Martin Sundells definition av ekonomisk frihet tycks således transcendera både tid och rum, från Bibeln till Göran Persson.

¹⁰⁴ Örne, ”De sju grundsatserna”, 1974, s. 90.

får inte vara en börda för kollektivet, utan måste disciplineras till att kunna sköta sig själv. Frågan från Hirdman kvarstår emellertid. Är den verkliga kränkningen att individen fråntas rätten att handla på kredit eller att individen riskerar att bli upp över öronen skuldsatt för att hon vill köpa livsmedel? Ligger det inte i arbetarens egna intresse att vara ekonomiskt oberoende och fri? Hellre tvingad att bli fri än lämnad ofri. Självdisciplinering, det vill säga att inte konsumera över inkomsten och därmed slippa bli skuldsatt, är ju de facto en väg till ekonomisk emancipation — i alla fall så länge vi köper Martin Sundells definition av frihet.

Kreditsystemet sätter inte bara individen i skuld utan genererar också förlust för de butiker som brukar systemet. Axel Pählman skriver i ”Den begränsade krediten” att föreningarna står inför ränteförlust om de säljer till medlemmar på kredit. Föreningen lånar ut sitt andelskapital som medlemmen sen kommer att kräva ut vid årets slut. Krediten är således skadlig för hela föreningen. Trots detta, skriver Pählman, kan styrelsen och föreståndaren hävda att de har kredithandel på egen risk. Men avskaffandet av krediten ligger i hela föreningens intresse. Därför har varje medlem ett ansvar att motarbeta krediten, det är varje medlems moraliska skyldighet. Ingen står utan personligt ansvar — varken ekonomiskt eller moraliskt. Pählman avslutar uppmanande: ”Ingen slapphet alltså!”¹⁰⁵ Det är inte svårt att tänka sig att Pählmans uppmaning togs på allvar bland de kooperationsmedlemmar som värnade om sin och sina kamraters kapitalandelar.

Det andra exemplet är det gemensamma ansvaret för föreningens bokföring. Föreningarnas revisorer har ett viktigt uppdrag och medlemmarna har dessutom ett stort förtroende för dem. Martin Sundell menar dock att det finns en bristande kontroll av bokföringen, ofta överlämnar styrelsen ansvaret till endast en person. Detta är enligt Sundell skrämmande eftersom styrelsen har ett gemensamt ansvar att kontrollera fel och slarv i bokföringen. Att lämna detta ansvar på en enskild revisor är enligt Sundell orättvist mot individen, föreningen och den kooperativa idén i stort. Ansvaret gäller både för föreningen men också lagen eftersom slarvig bokföring kan få juridiska konsekvenser, där hela styrelsen kommer att få svara inför felet.¹⁰⁶ Vad är då lösningen? Sundell är tydlig med att han inte vill avskräcka medlemmar från att ta revisorsuppdrag i föreningarna, men att kunskap är

¹⁰⁵ Axel Pählman, ”Den begränsade krediten”, i Martin Sundell & Axel Pählman, *Kreditens elände och vägen därur: Tre artiklar om kreditsystemet*, Kooperativa Förbundets Småskrift XIII, Oskarshamn: Oskarshamns-Bladets Boktryckeri, 1911, s. 8.

¹⁰⁶ Martin Sundell, ”Revision och gemensamt ansvar”, i Axel Pählman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1907], s. 42—44.

nödvändig. Medlemmarna kan gå kvällskurser, och på de orter det inte finns kvällskursen uppmanar Sundell att fråga eventuella personer som kan bokföra att undervisa de andra.¹⁰⁷ Det personliga ansvaret innefattar också vikten av kunskap, och individens egna ansvar att införskaffa den.

3.3. Demokrati

Sedan Kooperationens begynnelse har principen om lika rösträtt för alla medlemmar, både kvinnor och män, varit grundläggande, precis som principen om att vinsten fördelas till medlemmarna.¹⁰⁸ Jämlikheten är således ledordet både i beslutfattande och resursfördelning. Hur ser källorna på Kooperationens demokratiska karaktär? Vad är konsumentens roll i ett ekonomiskt demokratiskt system?

3.3.1. Lika rösträtt och fördelning av vinst

Demokratibegreppet har två dimensioner för källorna. Den första dimensionen är vad vi kan kalla politisk demokrati — en medlem, en röst. När von Koch beskriver den engelska Kooperationen 1899 skriver han att det betraktas som samtliga medlemmars plikt att närvara på sammanträdena. Om medlemmar inte närvarar på möten är föreningens framtid oviss.¹⁰⁹ Den andra dimensionen av demokrati kommer jag utifrån samma uppdelning att kalla den ekonomiska demokratin¹¹⁰, det vill säga den lika fördelningen av vinsten mellan medlemmar. När G.H. von Koch för första gången skriver om den kooperativa rörelsen i England i november 1898 beskriver han demokratin som Kooperationens första regel. Den kooperativa rörelsen ska vara demokratisk; för von Koch innebär detta: ”[...] att inflytandet och makten ej skola ligga i några få personers händer, utan att den stora massan skall vara den bestämmande [...]”.¹¹¹

¹⁰⁷ Sundell ger till och med tips på böcker i ämnet och hur mycket de kostar. Sundell, ”Revision och gemensamt ansvar”, 1911, s. 45.

¹⁰⁸ Mary Hilson, ”Rochdale and Beyond: Consumer Co-operation in Britain before 1945”, i Mary Hilson, Silke Neunsinger & Greg Patmore (red.), *A Global History of Consumer Co-operation since 1850: Movements and Businesses*, Boston: Brill, 2017, s. 63.

¹⁰⁹ von Koch, ”Om Arbetarnas konsumtionsföreningar i England”, 1974, s. 41.

¹¹⁰ Som vi senare kommer att se har Anders Örne emellertid en egen definition av ekonomisk demokrati, som gäller för hela samhället och inte bara Kooperationen, och som han ställer mot begreppet ”industriell demokrati”. Min kategori ekonomisk demokrati ska alltså inte förvirras med hur Örne använder begreppet i relation till industriell demokrati.

¹¹¹ von Koch, ”Från det sociala arbetet i England”, 1974, s. 14.

Den politiska och den ekonomiska demokratin är de två aspekter av Kooperationens demokratiska karaktär som von Koch definierar, även om han inte använder begreppen politisk och ekonomisk demokrati. Den allmänna rösträtten innebär att en person och inte en egendom röstar; en röst väger inte tyngre för att en individ har ett större kapital. Den andra innebörden av den demokratiska karaktären är att vinsten fördelas på föreningen i helhet. Detta menar von Koch är själva grunden i Kooperationens demokratiska karaktär.¹¹² von Koch värdesätter alltså tydligt den allmänna rösträtten även om han anser att den ekonomiska demokratin är grundbulten till Kooperationens demokratiska principer. Den ekonomiska demokratin tycks överglänsa frågan om den lika rösträtten. Att von Koch ändå redogör för den lika rösträtten i föreningarna är kanske inte så konstigt i en tid då den svenska rösträtten var inskränkt och dessutom graderad efter inkomst — principen om att en person och inte en egendom röstar verkar således vara viktig i sammanhanget. Återigen försöker kanske von Koch anpassa och översätta den kooperativa idéen till ett budskap som ska tilltala den stora massan.

För Anders Örne är lika rösträtt och ekonomiska demokrati tätt sammankopplade. Rösträttsprincipen var hos Rochdaleföreningen ett idealistiskt och närmast religiöst uttryck för idéen om alla människors lika värde, menar Örne. Dessa idealistiska och religiösa ideal förkastar Örne emellertid ej — i ”De sju grundsatserna” har rösträttsprincipen en självklar plats. Men precis som för von Koch är den lika rösträtten bara en del i den verkligt demokratiska aspekten av Kooperationen:

Konsumtionsföreningen blir genom hela sin läggning en form för demokratiens tillämpning på det ekonomiska området. Den gör dem, som bära upp verksamheten, varuförbrukarna, till företagets ägare och herrar. Den erkänner, att *personerna* som sådana, icke kapital-andelarna, ha förenat sig. Därför blir det också människorna som skola avgöra i sista hand.

Tillämpningen av den demokratiska rösträttsregeln är sålunda det enda möjliga och naturliga i en konsumtionsförening.¹¹³

I *Kooperativa ideer och spörsmål* skriver Örne att den lika rösträtten är en konstitutiv egenskap i det kooperativa företaget eftersom det är garantin för den ekonomiska jämlikheten bland medlemmarna. Skulle Kooperationen ha en graderad rösträtt hade det inneburit att

¹¹² von Koch, ”Om Arbetarnas konsumtionsföreningar i England”, 1974, s. 28.

¹¹³ Örne, ”De sju grundsatserna”, 1974, s. 93.

kooperationen urartade — utan den lika rösträtten skulle cooperationen snart bli ett vanligt företag där minoriteten med det största aktieinnehavet odemokratiskt kunde regera.¹¹⁴

Martin Sundell använder inte ordet demokrati lika frekvent som Anders Örne eller G.H. von Koch. Sundell menar att den kooperativa ledningen ska vara demokratisk, vilket han definierar som att den ska ligga i medlemmarnas händer. Ledningen ska ha en styrelse, som utses av medlemmarna bland medlemmarna.¹¹⁵ Ideén om den jämlika och rättvisa fördelningen av resurser uttrycks emellertid hos Sundell med allra högsta tonläge. Sundell tycks mena att antikapitalismen är cooperationens grund, snarare än den demokratiska utformningen. ”Den kooperativa rörelsen är den nya tidens ekonomiska lära, den kooperativa rörelsen är antikapitalistisk och står i harnesk emot privathandlareinträsserna.”¹¹⁶ Som Peder Aléx påpekar såg Sundell, till skillnad från von Koch och Örne, inte cooperationen som ett komplement till kapitalismen utan som en möjlighet till ett nytt ekonomiskt system. För Sundell innebär detta nya ekonomiska system även ett nytt samhälle och en ny individ.¹¹⁷ Sundell präglas således av en större politisk idealism och utopism än von Koch och Örne.

3.3.2. Samhällets utveckling enligt Anders Örne

För att närmare undersöka Anders Örnes demokratibegrepp börjar jag med att redogöra för Örnes syn på den samhälleliga utvecklingen och vem det är som driver den framåt.

Örne har i det närmaste en materialistisk syn på utveckling. Samhällsordningen kan inte ta sig utanför ramen för vad tekniska, organisatoriska och personliga förutsättningar tillåter. Inte heller kan en omfördelning av ett samhälles produktions avkastning ske om förhållandena för det inte finns. Samhällsordningen kan enligt Örne först ske när ett alternativ för en förbättrad organisation och ett ersättande av vinstbegäret som ekonomisk drivkraft ligger för handen.¹¹⁸ Reform, inte revolution, verkar således vara ledordet.

Kooperationens utveckling liknar samhällets i att den i regel är långsam. Men cooperationen utvecklas inte i den hastighet som den har potential till, menar Örne. Detta beror på att cooperationens utveckling är beroende av medlemmarna — i en cooperation där medlemmarnas engagemang och intresse brister kommer den demokratiska utvecklingen att

¹¹⁴ Örne, *Kooperativa ideer och spörsmål*, 1924, s. 86.

¹¹⁵ Sundell, ”Den kooperativa rörelsen”, 1911, s. 15.

¹¹⁶ *Ibid*, s. 14 — 15.

¹¹⁷ Aléx, *Den rationella konsumenten*, 1994, s. 97.

¹¹⁸ Örne, *Kooperativa ideer och spörsmål*, 1924, s. 197.

stagnera. Här har uppfostran en viktig roll: Örne menar att det finns en övre gräns för vad en grupp människor kan uppnå men möjligheterna utnyttjas sällan till fullo på grund av ”den samfällda viljans svaghet”.¹¹⁹ Det är alltså folket som sätter käppar i hjulet för folkrörelsen. Här lyser det jag tidigare kallade Örnes ”folklighet” med sin frånvaro. Behovet att anpassa eller översätta teori till befolkningen är här som bortblåst. Folkets förmåga att förstå sig på teori verkar också vara bristfällig enligt Örne.

Örne ser här en konflikt mellan individ och kollektiv: individen har ett ansvar att försöka förbättra denna samfällda vilja och på så sätt påskynda utvecklingen. Denna tankegång går tillbaka till Örnes syn på folkmajoriteten och dess själliv, som han kallar ”utomordentligt trög”.¹²⁰ Det starka gemensamma intresset vänder sig oftast åt endast en riktning, och det är i stort sett omöjligt att rubba denna riktning. Trots tekniska och demokratiska framsteg har den stora folkmajoriteten ofta svårt att tillgodogöra sig dessa framsteg. Samtidigt leder den tekniska utvecklingshastigheten till en otålighet hos människan. Speciellt eftersom den politiska och sociala utvecklingen är långsam i jämförelse med den vetenskapliga utvecklingen. Det verkar således alltid finnas ett avstånd mellan politisk teori och befolkning enligt Örne. Kooperationens idé kan kanske aldrig på ett lyckat sätt översättas till folket.

Denna politiska efterblivenhet manifesteras dels i det ekonomiska systemet som Örne beskriver som antisocialt. Dessutom menar Örne att all tilltro till politisk utveckling krossades i och med första världskriget, där det stod klart att den moderna tidens krigsmetoder leder till samma resultat som de primitiva. Hur motverkas då dessa dystra framtidsutsikter? Räddningen går att finna i en ”[...] nyorganisation, som neutraliserar spänningen i den mänskliga samfundsbildningens system, främst i en på den enskildas tvångsfria samverkan och självansvar uppbyggd ordning för behovstäckningen, och i den nya själsförfattningen, en sådan ordning så småningom måste komma att frambringa.”¹²¹ Kooperationen har således en samhällsomvälvande kraft även enligt Örne. Kooperationen har alltså inte bara potential att förbättra tillgången till livsmedel och ta bort den inneboende kampen mellan samhällsklasserna¹²², utan Kooperationen kommer även att ge folket ett nytt

¹¹⁹ Ibid, s. 204 — 205.

¹²⁰ Ibid, s. 163.

¹²¹ Ibid, s. 205, s. 164, s. 205 — 207, s. 207.

¹²² I det kooperativa samhället är klasskonflikten alltså försvunnen. Men inom KF var frågan om arbetare och arbetsgivare något mer komplicerad. I början och 1930-talet hade KF nästan 12000 anställda, och fackligt aktiva

själistillstånd. Kooperationen har således potential att omvälva både den politiska verkligheten och påverka människor på ett andligt plan. Anders Örne präglas alltså både av pessimism och framtidstro.

3.3.3. Konsumenternas styre: Anders Örnes ekonomiska demokrati

Örne ställer upp en demokratins evolution: alla demokratiska rörelser har till att börja med en utopisk fas som utmärks av förkärleken till direktdemokrati. Så småningom uppstår emellertid insikten om att god förvaltning kräver specialisering; ändamål och förutsättningar ges av samhällsmedlemmarna men själva utförandet görs av specialister. Specialisternas beslut måste dock granskas grundligt så att de verkligen uppnår medlemmarnas ändamål.¹²³ Eftersom de svenska konsumtionsföreningarna skiftar i storlek, från små föreningar på landsbygden till storstadsföreningarna, har flera olika former av demokrati- och förvaltningssystem prövats. Dessa olika former av demokrati har inom de enskilda föreningarna dessutom utövats som experiment; föreningens medlemmar har helt enkelt inte varit medvetna om de olika politiska teorierna kring demokratins upplägg. Den direkta demokratin tillhör dock helt historien.¹²⁴ Anders Örne målar här upp bilden av det demokratiska systemet som något intuitivt, en slags kooperativ a priori-kunskap, som passar väl in i Örnes bild av Kooperationen som i grunden demokratisk. Här ger Örne den totalt motsatta bilden än vad han tidigare gett om relationen mellan folk och politisk teori. Kanske finns det inte ens ett behov av att översätta den kooperativa idéen, den existerar redan hos den stora massan.

Att Örne tar tillfället i akt att förespråka ett representativt demokratiskt system kan även ses i kontexten av de stridigheter som funnits inom KF under 1910-talet om hur organisationsdemokratin skulle utformas. I *Kooperativa Förbundet 1899 — 1929* skriver Olof Ruin om konflikten kring kongressens och förbundsstyrelsens utformning. Dels ansågs kongressens ledamotsantal vara för högt, vilket omöjliggjorde kongressens arbete att granska styrelsen och välja nya styrelseledamöter. Dessutom hade förbundsstyrelsen delats upp i en grupp som bestod av KF-anställda, Stockholmsbaserade ledamöter respektive en grupp landsortsrepresentanter. Endast den första gruppen fick agera verkställande utskott. Således

kooperatörer uttryckte obehag inför att både vara representanter för arbetare och samtidigt arbetsgivare. Se Ruin, *Kooperativa Förbundet*, 1960, s. 172.

¹²³ Örne, *Kooperativa ideer och spörsmål*, 1924, s. 92.

¹²⁴ *Ibid*, s. 93.

skapades en falang inom KF som hävdade att ett nytt representativt organ skulle utvecklas. Till denna falang hörde Anders Örne som även var med i att utforma det konkreta förslaget om hur det nya organet skulle se ut. Förbundsstyrelsen skulle fortsatt enbart bestå av de Stockholmsbaserade ledamöterna. Landsortsrepresentanterna skulle följa och granska styrelsens arbete (utan att, som tidigare, förhindra dess arbete). Beslutet om att inrätta ett distriktsvis valt förvaltningsråd klubbades igenom på KF:s kongress 1918 men förslaget hade fått den förödande majoriteten 234 mot 9 i en omröstning redan på kongressen 1917. Olof Ruin menar att diskussionen om ett förvaltningsråd är den bittraste och mest hätska i KF:s historia och att de två styrelseledamöterna som var emot förslaget, G.W. Dahl och K.G. Rosling, såg förslaget som en personlig attack mot deras ämbetsutövning.¹²⁵

Det är inte otänkbart att Örne hade denna infekterade debatt i minne när han diskuterade representativitet och förvaltning i *Kooperativa idéer och spörsmål* 1924. Rådets roll kom emellertid att mest bli passiv. Ruin skriver att förvaltningsrådet främsta uppgift var att bifalla respektive avslå styrelsens förslag. Detta stämde dock helt överens med Örnes vision om hur rådet skulle fungera.¹²⁶

Där Anders Örnes demokratibegrepp verkligen bränner till är emellertid när han går bortom Kooperationen. I ”Kooperatismen” från 1921, Örnes redogörelse för den kooperativa samhällsuppfattningen och hans vision för den kooperativa samhällsmodellen, har nämligen Örne en egen definition av begreppet ekonomisk demokrati som utgår hans syn på konsumtion som ekonomins drivkraft. Det är i synen på den så kallade industriella demokratin som det uppstår en meningsskiljaktighet mellan Anders Örne och hans socialdemokratiska partivänner, där Örnes syn på Kooperationen och konsumenten tydligt manifesteras. Örne refererar till Ernst Wigforss skrift *Industriell demokrati* där Wigforss menar att fackföreningarna bör ta över arbetsgivarens rättigheter. Ingen arbetare kan ensam äga sin arbetsplats, men gemensamt kan arbetarna ta makten över fabriken.¹²⁷ Örne går här i polemik med Wigforss och skriver att makten bör ligga hos dem som skapar vinsten, nämligen konsumenterna. Det är konsumenterna som skapat produkternas värde och arbetet utförs för konsumentens räkning. Dessutom utgör ju konsumentgruppen hela samhället.¹²⁸

¹²⁵ Ruin, *Kooperativa Förbundet 1899 — 1929*, 1960, s. 104 — 105, s. 108.

¹²⁶ Ibid, s. 111.

¹²⁷ Örne, ”Kooperatismen”, 1974, s. 108.

¹²⁸ Ibid, s. 110.

Det Anders Örne främst ställer sig emot är att den industriella demokratin endast innebär ett utbyte av en maktutövande minoritet mot en annan. Demokratin betyder att samtliga medborgare, genom sin rösträtt, kan utöva sin bestämmanderätt över staten; förvaltarna ska endast tjäna medborgarna. Denna regel innebär "[...] att demokrati råder endast för de fall, att konsumenterna, dvs. *alla fullvuxna människor*, äga i egenskap av konsumenter bestämma över det ekonomiska samhällslivet".¹²⁹ Denna definition av ekonomisk demokrati är enligt Örne den enda som är värdig Kooperationen, socialdemokratin och den kollektivistiska anda som genomsyrar de båda rörelserna.¹³⁰ Peder Aléx menar att "Kooperatismen" närmast ger intrycket av att ha som främsta syfte att kritisera statssocialistiska teorier snarare än att redogöra för Örnes egna kooperativa samhällsmodell.¹³¹ Aléx påpekar även de likheter mellan Örnes resonemang och nationalekonomerna Carl Menger och William Stanley Jevons, företrädare för marginalistiska teorier. Varans värde bestäms av nivån av behovstillfredsställelse den ger individen och dess bruksvärde, menade Menger och Jevons.¹³²

Anders Örnes kooperatism ställer således konsumenten och hennes behov i centrum; vinsten skapas i och med behovstäckningen. Men kooperatismens innebörd för Örnes demokratisyn är emellertid intressant (och något som Peder Aléx nämner tämligen förbigående). Denna definition av ekonomisk demokrati, en konsumenternas demokrati, är för oss idag främmande. NE definierar ekonomisk demokrati som "medborgarnas möjligheter att påverka den ekonomiska utvecklingen i stort eller den egna arbetsplatsens ekonomiska beslut"¹³³ och refererar till begreppet företagsdemokrati. Wigforss tanke om demokrati som arbetarstyre är alltså långt ifrån dött. Anders Örnes konsumentstyrda demokrati däremot framstår som mer av ett historiskt undantag, något som skulle ge en helt ny innebörd av begreppet "konsumentmakt" både inom Kooperationen och i samhället i stort.

Återigen framstår Örne som mer ekonomiskt högerorienterad än sina partivänner, solidariteten med Kooperationen trumfar solidariteten med socialdemokratin. Men Örnes demokratibegrepp innebär också en breddning av demokratin. Örnes konsumentdemokrati blir, eftersom den inkorporerar en betydligt större del av befolkningen, en mer "sann"

¹²⁹ Ibid, s. 113.

¹³⁰ Ibid, s. 112—113.

¹³¹ Aléx, *Den rationella konsumenten*, 1994, s. 112. Örne skulle dock senare distansera sig från kooperatismen.

¹³² Ibid, s. 148—149.

¹³³ Göran Josefsson, "ekonomisk demokrati", *Nationalencyklopedin*. Tillgänglig: <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/ekonomisk-demokrati> (hämtad 21-11-2019)

demokrati. Här återkommer det jag, trots Örnes bitvis stränga framtoning, ändå vill kalla hans folkliga ådra. Örne försöker tilltala den stora massan, bredda den folkrörelse han företräder. Att betona konsumenten snarare än arbetaren är förmodligen också ett sätt för Örne att tona ned klasskampen, i det kooperativa samhället ska ju spänningarna mellan klasserna minska. Kooperationen har således en förenande kraft. Om Örnes demokratibegrepp faktiskt har några verkliga konsekvenser för samhället är mer oklart. Örne förespråkar egentligen en alldeles vanlig representativ demokrati som ska utgå från hela folket. Vad Örne egentligen har gjort är kanske att han översatt ett status quo till kooperativt språkbruk. Det unika är argumentationen. Folket ska få bestämma över ekonomin eftersom de, i egenskap av att vara konsumenter, skapar det ekonomiska värdet. Kort sagt: det är konsumenterna som bygger landet.

4. Slutdiskussion

Så här långt har förhoppningsvis en tydlig bild av de tre teoretikernas kooperativa idéer, deras ideal både för människan och samhället, målats upp. Avslutningsvis följer således en sammanfattning och svar på de två problemformuleringar som ställdes inledningsvis. Först ut är frågan om konsumentens roll.

4.1. Den handlingskraftiga konsumenten

Peder Aléx hävdar i *Den rationella konsumenten* att de kooperativa teoretikerna målar upp en idealbild av den rationella konsumenten. Jag vill här utvidga Aléxs bild genom att visa på konsumentens handlingskraftighet och den politiska dimensionen hos konsumenten som jag tycker mig se i källorna. Den starkaste röda tråd som jag anser mig se i källmaterialet är vad jag skulle vilja kalla en subjektivering av konsumenten. Med subjektivering menar jag att konsumenten tillskrivs rollen som ett aktivt subjekt, med förmågan till aktiv handling för att förbättra sin egen och andras livssituation. Denna subjektivering ser visserligen olika ut mellan de tre teoretikerna, men har som gemensam nämnare att det är Kooperationen, och inte Kapitalismen, som ger konsumenten denna subjekts-roll.

Anders Örne gör kanske detta tydligast i sitt demokratibegrepp där konsumenten, i kraft av att vara just konsument och därmed den värdeskapande parten, får den absolut viktigaste rollen inte bara i det ekonomiska livet utan även i det demokratiska systemet. Örnes definition av konsumenten innebär en demokratisering av ekonomin där den stora massan bestämmer över samhällets ekonomiska frågor. Ett samhälles ekonomi utgår således från folkets vilja, eftersom de som konsumenter skapar det ekonomiska värdet. Anders Örne kan på så vis sägas företräda en ”tredje väg”; ett försök att förena och samtidigt demokratisera både socialismen och kapitalismen. Örnes till synes ovanliga definition av ekonomisk demokrati är något som jag anser förbisett i den tidigare forskningen. Peder Aléx nämner hur Örnes ekonomiska demokrati har ett konsumentperspektiv, men kommenterar det inte mer utförligt än jämförelsen med marginalistiska teorier.

Trots sin demokratidefinition utmärker sig Örne genom sin pessimistiska syn på den stora massan och ”den samfälliga viljans svaghet”. Örnes syn på den stora massan är alltså

tvetydig, folket är trögt men ska samtidigt styra samhället och ekonomin. Dock påpekar Örne individens ansvar att försöka förändra den samfälliga viljan. Individen har handlingskraft.

Martin Sundell är den som ger konsumenten tydligast handlingskraftighet i det aktiva politiska livet. Konsumenten kan genom sina val vara aktivt politisk; att konsumera i en kooperativ butik är en politisk handling. Detta betyder emellertid att individen är tvingad till att ta dessa politiska beslut. Som Martin Sundell själv uttrycker finns det inget tredje alternativ, individen är antingen för eller emot Kooperationen. Och eftersom Kooperationen står i konflikt med Kapitalismen måste det rent logiskt innebära att en röst för Kooperationen också är en röst emot Kapitalismen. Sundell företräder således en tanke om konsumentmakt. Konsumenterna kan påverka den ekonomiska politiken genom att ”rösta med fötterna”.

Idag ses konsumentmakt ofta som en liberal tanke, att individen på egen hand genom sina konsumtionsval skulle kunna ändra rådande system eller hegemoni. Sundells konsumentmakt, och den kooperativa idén i sig, ska emellertid ses som en kollektiv konsumentmakt. Som Sundell själv påpekar är samarbetet en förutsättning för att förändra systemet och frigöra arbetarklassen. Sundell tycks alltså inte bara se Kooperationen som en del i arbetarnas frigörelse eller klasskampen, utan konsumenternas kollektiva maktutövande (genom Kooperationen) är en form av klasskamp i sig. Samtidigt ger Martin Sundell inte konsumtionen samma status som Anders Örne utan ställer producenten över konsumenten. Sundell är i sin agitation istället främst inriktad på arbetarklassen; om Örne anser att konsumentklassen innefattar alla samhällsklasser fokuserar Sundell på den konsumerande arbetarklassen.

G.H. von Koch ger konsumenterna handlingskraft i den bemärkelsen att Kooperationen möjliggör arbetarklassens frigörelse och att Kooperationen i von Kochs ord i viss mån kan förändra det nuvarande systemet. Samarbete är enligt von Koch, precis som för Sundell, är en förutsättning för handlingskraftighet. För von Koch innebär detta samarbete mellan individer som har arbetarklassen och Kooperationens bästa för ögonen. För Sundell tycks samarbetet även behövas på en högre nivå, både mellan individer och mellan organisationer som aktivt försöker motarbeta Kapitalismen. Samtidigt är det personliga ansvaret och skötsamhetsidealet genomgående. Konsumenten ska själv kunna klara sin egen ekonomi och inte bli en börda för andra. Konsumenten ska med andra ord agera rationellt.

4.2. Liberalen, agitatorn och teoretikern: att tala med konsumenter på konsumenters vis

Vi återkommer nu till den andra problemformuleringen, nämligen den om klasspolitik. Denna fråga berör även de frågor som presenterades i inledningen gällande hur det kooperativa människoideal skapas. Hur kan vi placera de tre teoretikerna utifrån de modeller som ställdes upp? Vad säger skillnaderna mellan de tre teoretikerna och deras framtoning om KF:s utveckling som folkrörelse och som samhällsinstitution?

G.H. von Koch framstår, som redan konstaterats, främst som representant för de liberala filantroperna och samhällsreformatorerna. I och med sin studieresa i England hade von Koch översatt den engelska Kooperationen till svenska förhållanden; den svenska arbetarklassen behövde inspireras av de engelska arbetarnas förmåga till social självhjälp. von Kochs plattformar (hans första text om Kooperationen i England publiceras 1898 i Gefle Dagblad och den längre texten från 1899 av studentföreningen Verdandi) är liberala snarare än socialistiska och nådde kanske främst den intellektuella medelklassen och inte arbetarna själva.

Samtidigt representerar von Koch en allians mellan liberaler och socialister, mellan medelklassen och arbetarklassen. von Koch framstår bitvis som förvånansvärt radikal, till exempel i hans uttalande om hur privatkapitalism endast leder till ”vild konkurrens”. von Koch kan således få stå som symbol, inte bara för den välmenande filantropen, utan även för liberal solidaritet gentemot arbetarrörelsen. Här kan vi alltså se begynnelsen till någon form av, för att låna Latours uttryck, blodomlopp; ett sätt för Kooperationen att hävda sig som folkrörelse. Samtidigt motsätter sig von Koch en hårdförd klasskamp inom den kooperativa rörelsen och som Katarina Friberg påpekar fanns det med största sannolikhet en konflikt mellan von Koch och den socialistiska falangen inom KF.

Martin Sundell får utifrån de två modellerna symbolisera den folkliga representanten, som agiterar för den stora massans moraliska ekonomi. Detta syns inte minst i hans diskussion om onödiga mellanhänder och det kapitalistiska systemets nackdelar. Sundell tycks också som agitator bäst ha lyckats med mobilisering och alliansskapande. Ska vi tro de siffror Olof Ruin presenterade att 70% av medlemskåren under Sundells tid som sekreterare var arbetare tycks agitation vara en lyckosam metod för mobilisering av folket. Martin

Sundells tid som förbundssekreterare innebär en vänstersväng som tycks uppskattas av arbetarrörelsen. Hjalmar Brantings telegram till KF:s jubileumskongress 1909 där Branting menar att Kooperationen bygger upp socialismens samhällssystem måste ses som ett tecken på denna uppskattning och som ett välkomnande in i arbetarrörelsen.

Om den kooperativa blodomloppet på riktigt startade i och med KF:s grundande 1899 och alliansen mellan liberaler och socialister, och gjordes starkare under Sundells alliansbyggande mellan Kooperationen och arbetarrörelsen, representerar Anders Örne snarare en folkrörelse som vuxit sig så stark att Örne inte alls behöver bekymra sig med att försöka stärka blodomloppet. Örne är mer svårdefinierad än von Koch och Sundell och tycks varken representera en socialistisk eller liberal falang inom Kooperationen. I källmaterialet ger Örne uttryck för en ekonomisk politik som bitvis framstår som mer politiskt höger än vänster, samtidigt som han var aktiv socialdemokrat. Som redan konstaterats avviker Örne i sin ”konsumentekonomi” från den traditionella marxistiska arbetsvärdeläran, som Martin Sundell tycks sälla sig till. Att Kooperationen efter första världskriget och under 1920-talet går från radikal till mer kapitalistisk har Ellen Furlough och Mary Hilson redan visat i sin forskning. Resultatet i den här undersökningen har delvis varit densamma, främst i kontrasten mellan Martin Sundell och Anders Örne. Men jag vill ändå presentera en sista kommentar om Kooperationens utveckling fram till 1920-talet.

Örne är den överlägset mest teoretiska av de tre teoretikerna. Om Sundell utmärker sig om otroligt praktisk (när Sundell diskuterar det gemensamma ansvaret för bokföring i föreningar och ger tips på böcker i ämnet är det tydligt att han ”översatt” den kooperativa tanken till de enskilda medlemmarnas vardagsliv) håller sig Örne ofta på en abstrakt nivå med längre utläggningar om politisk teori. För Örne verkar teorin styra det praktiska. Konsumenterna är de som skapar vinst, därför bör en sann ekonomisk demokrati utgå från den konsumerande befolkningen. Samtidigt skriver Örne sina texter 10 — 20 år efter KF:s grundande, och efter att den mer praktiskt orienterade Sundell fått verka som förbundssekreterare. För att återgå till en fråga som ställdes i inledningen, ”Hur översätts en till synes elitistisk teori till folkrörelse?”, är det kanske inte alls frågan om en teori som översätts till folkrörelse vi har att göra med. Istället är det kanske en folkrörelse som översätts till teori. von Koch, Sundell och Örne är ”översättare” av massans moraliska ekonomi, ett försök att teoretisera kring redan existerande fenomen. Örne får således stå som symbol för denna översättning från ”folklig” till accepterad av både någon form av maktelit och över ett

brett politiskt spektrum. Vid 1920-talets intåg har alltså folkrörelsen Kooperationen vuxit sig så stark att den accepterats av hegemonin, även den socialdemokratiska. De ”folkliga” idéerna har vunnit.

4.3. Kooperationen i dåtid och nutid

I *Consumer Cooperation in France* beskriver Ellen Furlough en kooperativ butik i orten Saint-Claude i Frankrike. Butiken har drivits av samma familj sedan 1890-talet, men har under det sekel från butikens grundade till Furloughs besök drastiskt ändrat utseende. På 1910-talet skyltade butiken med sin politiska tillhörighet med en byst av socialisten Jean Juarès. På 1990-talet är det inget som utmärker butiken som kooperativ annat än *Coop*-skylten.¹³⁴ Furloughs betraktelse stämmer även idag, knappt 30 år senare. Att handla på Coop är för den absoluta majoriteten inte längre ett politiskt färgat val och ett medlemskap knappast mer än ett plastkort. Med undantag för den lilla butiken i Myckelgensjö i Ångermanland verkar den kooperativa drömmen vara död.

Har de kooperativa idéerna någon relevans idag? Vad blev egentligen Kooperationens arv? I senkapitalismens tidevarv har konsumenten möjligtvis passiviserats ännu mer. Att uppnå sann konsumentmakt tycks vara lika mycket av ett problem idag som för 120 år sedan. Idealet av den handlingskraftiga, politiskt medvetna konsumenten som rationellt införskaffar varor för att täcka sina behov tycks omöjligt att uppnå i ett konsumistiskt massproduktions-samhälle. Samtidigt kan det konstateras att tillgången på livsmedel är bättre idag än under det tidiga 1900-talet. Om det är den kooperativa rörelsens förtjänst kan förbli osagt. Konsumentmakt är idag ett bespottat koncept i de flesta radikala och antikapitalistiska kretsar, och visst är det naivt att tro att den enskilda individen kan förändra ett helt system. Men efter att ha läst de kooperativa teoretikerna tycks det mig som att en annan form av konsumentmakt är möjlig. En konsumentmakt som inte enbart förlitar sig på den enskilda individens moraliska handlande utan den potential som finns i kollektivt moraliskt handlande.

¹³⁴ Furlough, *Consumer Cooperation in France*, 1991, s. 10.

5. Käll- och litteraturförteckning

5.1 Källmaterial

Koch, G.H., von, ”Från det sociala arbetet i England. Några intryck IV. Vad arbeterna göra (Social självhjälp)”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1974 [1898], s. 11—15.

Koch, G.H., von, ”Om Arbetarnas konsumtionsföreningar i England”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1974 [1899], s. 16 — 54.

Koch, G.H., von, ”Kooperationsrörelsens mål: samarbete!”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1974 [1901], s. 55.

Påhlman, Axel, ”Den begränsade krediten”, i Martin Sundell & Axel Påhlman, *Kreditens elände och vägen därur: Tre artiklar om kreditsystemet*, Kooperativa Förbundets Småskrift XIII, Oskarshamn: Oskarshamns-Bladets Boktryckeri, 1911, s. 7 — 10.

Sundell, Martin, *Hur bör handelsverksamheten ordnas?*, Kooperativa Förbundets Småskrift VIII, Oskarshamn: Oskarshamns-Bladets Boktryckeri, 1906.

Sundell, Martin, ”Kooperativ eller privat affärsverksamhet?”, i Axel Påhlman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1906], s. 23 — 27.

Sundell, Martin, ”Vår avdelning i Malmö”, i Axel Påhlman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1906], s. 49 — 54.

Sundell, Martin, ”Revision och gemensamt ansvar”, i Axel Påhlman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1907], s. 42 — 46.

Sundell, Martin, ”Den kooperativa rörelsen”, i Axel Påhlman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1908], s. 14 — 22.

Sundell, Martin, ”I stridens tecken”, i Axel Pålman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1909], s. 103 — 105.

Sundell, Martin, ”Kooperationen och andra folkrörelser”, i Axel Pålman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1909], s. 34 — 38.

Sundell, Martin, ”På vilken sida står du?”, i Axel Pålman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1909], s. 40 — 41.

Sundell, Martin, ”Tänk så bra creditsystemet är...!”, i Axel Pålman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1909], s. 64 — 70.

Sundell, Martin, ”En sporadisk folkresning mot den amerikanska kött-trusten”, i Axel Pålman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1911 [1910], s.117 — 119.

Örne, Anders, *Kooperativa idéer och spörsmål*, Stockholm: Kooperativa Förbundets förlag, 1924.

Örne, Anders, ”De sju grundsatserna”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1974 [1919], s. 77 — 96.

Örne, Anders, ”Kooperatismen”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1974 [1921], s. 97 — 120.

5.2 Litteratur

Aléx, Peder, *Den rationella konsumenten: KF som folkuppfostrare 1899 — 1939*, Stockholm: Brutus Östlings bokförlag, 1994.

Friberg, Katarina, ”Visions and organisations: Kooperativa Förbundet and the social question in Sweden”, i Mary Hilson, Pirjo Markkola & Ann-Catrin Östman (red.), *Co-operatives and the Social Question: The co-operative movement in northern and eastern Europe c. 1880-1950*, Cardiff: Welsh Academic Press, 2012, s. 57 — 71.

Fröberg, Jonas, ”Varför handlar nästan ingen på Coop längre?” *Dagens Nyheter*, 2019-07-21. Tillgänglig: <https://www.dn.se/ekonomi/varfor-handlar-nastan-ingen-pa-coop-langre/> (hämtad 2020-01-02).

Furlough, Ellen, *Consumer Cooperation in France: The Politics of Consumption 1834-1930*, Ithaca, N.Y: Cornell University Press, 1991.

Herz, Ulrich, ”Efterskrift”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: Dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1974, s. 200 — 209.

Hilson, Mary, *The International Co-operative Alliance and the consumer co-operative movement in northern Europe, c. 1860 — 1939*, Manchester: Manchester University Press, 2018.

Hilson, Mary, Neunsinger, Silke & Patmore, Greg, ”A Global History of Consumer Co-operation since 1850: Introduction”, i Mary Hilson, Silke Neunsinger & Greg Patmore (red.), *A Global History of Consumer Co-operation since 1850: Movements and Businesses*, Boston: Brill, 2017, s. 3 — 16.

Hilson, Mary, ”Co-operative History: Movements and Businesses”, i Mary Hilson, Silke Neunsinger & Greg Patmore (red.), *A Global History of Consumer Co-operation since 1850: Movements and Businesses*, Boston: Brill, 2017, s. 17 — 48.

Hilson, Mary, ”Rochdale and Beyond: Consumer Co-operation in Britain before 1945”, i Mary Hilson, Silke Neunsinger & Greg Patmore (red.), *A Global History of Consumer Co-operation since 1850: Movements and Businesses*, Boston: Brill, 2017, s. 59 — 77.

Hilson, Mary, Markkola, Pirjo & Östman, Ann-Catrin, ”Introduction: Co-operatives and the social question”, i Mary Hilson, Pirjo Markkola & Ann-Catrin Östman (red.), *Co-operatives and the Social Question: The co-operative movement in northern and eastern Europe c. 1880 — 1950*, Cardiff: Welsh Academic Press, 2012, s. 1 — 24.

Hirdman, Yvonne, *Att lägga livet tillrätta: studier i svensk folkhemspolitik* (4. uppl.), Stockholm: Carlsson bokförlag, 2010.

Holm, Olof, *Kooperation i ofärd och välfärd: Studier rörande svensk konsumentkooperation som part på marknaden i historiskt och pedagogiskt perspektiv*, Diss. Stockholm Univ., 1984.

Josefsson, Göran, ”ekonomisk demokrati”, *Nationalencyklopedin*. Tillgänglig: <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/ekonomisk-demokrati> (hämtad 21-11-2019).

Kurunmäki, Jussi, ”Begreppshistoria”, i Göran Bergström & Kristina Boréus (red.), *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys* (3. uppl.), Lund: Studentlitteratur, 2012, s.177 — 216.

Kurunmäki, Jussi & Marjanen, Jani, ”Begreppshistoria”, i Göran Bergström & Kristina Boréus (red.), *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys* (4. uppl.), Lund: Studentlitteratur, 2018, s.179 — 216.

Kylebäck, Hugo, ”Kooperativa idéer och affärer: Konsumentkooperativ teori och praktik före andra världskriget”, i *Kooperativ årsbok 1987*, 1987, s. 66 — 78.

Kylebäck, Hugo, *Kooperativa ledare och livscyklar: Historia och framtid, ett hundraårtioårsperspektiv*, Göteborg: BAS, 1999.

Latour, Bruno, *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1999.

Påhlman, Axel, *Pionjärerna*, Stockholm: Kooperativa förbundets förlag, 1944.

Ruin, Olof, *Kooperativa förbundet 1899 — 1929: En organisationsstudie*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1960.

Thompson, E.P., ”De engelska massornas moraliska ekonomi”, i *Herremakt och folklig kultur: Socialhistoriska uppsatser* (översättning Gunnar Gällmo), Malmö: Författarförlaget, 1983, s. 63 — 136.

Waltersson, Rolf, ”Den som är satt i skuld är icke fri...”, *eFOLKET*, 2019-08-23. Tillgänglig: <https://efolket.eu/den-som-ar-satt-i-skuld-ar-icke-fri/> (hämtad: 2020-01-03).